

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 79-104, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 10.11.2020 **Kabul Tarihi:** 25.12.2020

SİYASETNÂMELERDE VE DİVAN ŞİİRİNDE EKONOMİK DÜZENİ BOZDUĞU BELİRTİLEN BAZI İKTİSADİ VE İDARİ SORUNLAR

Some Economic and Administrative Problems that are Stated as Disrupting the Economic Order in Political Books and Divan Poetry

Emrah BİLGİN*

ÖZ

Türk-İslâm literatüründe nasihatnâme tarzında pek çok eser kaleme alınmıştır. Yazılan bu eserlerde pek çok konu hakkında usul ve erkâna dair öğütler verilmiştir. Bu konulardan bir tanesi de insanların üretim, tüketim, dağıtım gibi etkinliklerinden oluşan ekonominin tertibi ile ilgili tavsiyeler hakkındadır. Toplumun sosyal, siyasi ve ekonomik durumuna dair bilgiler verilmiş olan kimi müstakil eserde devletin ekonomik durumu ile ilgili sorunlar ile bu sorunların çözümüne dair de önemli bilgiler yer almaktadır. Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i, Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Nushatü's-selâtîn*'i veya Koçi Bey'in risâleleri gibi siyâsetnâme geleneği içerisinde yer alan mühim eserler ile nasihat üslubu üzere kaleme alınmış kimi başka kaynaklarda yöneticilere emanet olan halkın geçiminin sağlanması ve devlet ekonomisinin düzenli olabilmesi için alınması gereken tedbirler ifade edilmiştir. Esasta eserlerde bahsi geçen sorunlar, idari ve iktisat sistemi ile ilgili sorunlar olarak ikiye ayrılmıştır. Bu çalışmada da söz konusu eserlerde yer alan nasihatler dikkate alınarak ekonomik sorunları doğuran sebepler ile bu alandaki problemlere karşı geçmiş dönemin aydınları olan müelliflerin verdikleri kimi çözüm önerilerinin incelenmesine gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm Edebiyatı, Devlet Yönetimi, Ekonomi, Siyâsetnâme, İktisadi ve İdari Sorunlar.

ABSTRACT

Many works have been written in the style of advice in the Turkish-Islamic literature. In these written works, advice was given about the procedures on many subjects. One of these issues is about the recommendations on the composition of the economy, which consists of the activities of people such as production, consumption and distribution. In some of the independent works, in which information on the social, political and economic situation of the society is given, there are also important information about the problems related to the economic situation of the state and the solution of these problems. It is known that Yûsuf Has Hâcib's *Kutadgu Bilig*, Gelibolulu Mustafa Âli's *Nushatü's-selâtîn* or *Mawâ'idü'n-nefâ'is fi-kawâ'idü'l-mecâlis* and Koçi Bey's treatises such as the important writings included in the politics tradition. there are artifacts. In addition to these works, some other sources, written in the style of advice, expressed the measures to be taken in order to ensure the livelihood of the people entrusted to the administrators and to maintain the state economy. Basically, the problems mentioned in the works are divided into two as those related to the administrative and economical system. In this study, the reasons that cause economic problems and the solutions offered by the authors, who were the intellectuals of the past period, were tried to be examined by taking the advice in the said works into consideration.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, State Management, Economy, Political Treatise, Economic and Administrative Problems.

Giriş

Türk-İslâm geleneği çerçevesinde yazılmış olan siyâsetnâmeler, bir yönüyle bugünün anayasasında da yer alan etik davranış ilkeleri üzerine bina edilmiş eserlerdir. Bu nedenle bu tür

* Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, e-posta: bilginemrah@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7221-8573>

eserlerde ahlaki değerler üzerinden devletin nasıl yönetilmesi gerektiği anlatılmıştır. Bu değerler ise temelde iki ölçüden hareketle ifade edilmiştir. Bu ölçülerin ilki zaten ana kaynağında her şeyin bir ölçü üzere yaratıldığı belirtilen İslâm dinidir. İkincisi ise toplumsal bir usul olduğu kaynaklarda hakkındaki bilgilerden anlaşılan ve *kânun-ı kadîm* gibi bir terkiplle söylenen devlet töresidir. Bahsi geçen bu yol toplumca benimsenmiş ve ahlaki davranış biçimlerini de içeren bir ortak değerler bütünü oluşturmuştur. Kamu ve toplum düzeni de esasta bu iki ölçü üzerine inşa edilmiştir. Siyâsetnâmelerde de ideal düzen bu iki ölçüye uygunluğa göre değerlendirilir. Yapılması veya uyulması gerekenler eğer dikkate alınmamışsa cezalar dahi bu sistemlere göre tayin edilmiştir. Zira kamu düzeni içerisinde görev tevdi edilmiş bir kimsenin sorumluluğu, ilk olarak Allah'a karşıdır. Çünkü devlet makamları, İslâm kaideleri içerisinde "emanet" olarak görülmüştür. Burada emanetten kasıt ise sorumluluktur. Bu nedenle emanetlerin yani devlet makamlarının o makam, rütbe, derece ya da mevkiye layık olan bir kimseye verilmesi dinin de bir gereği olarak görülmüştür. Tüm bu bilgilerden gelenekte İslâm kültürü ile kadim Türk töresinin birbirleri ile uyum oluşturacak bir şekilde sentezlenmiş olduğunun da başka bir göstergesidir. Bu husustaki en açık ve faydalı bilgiler de yine siyâsetnâme türündeki eserlerde mevcuttur.

Nasihât-nâme tarzında yazılmış olan her siyâsetnâme türündeki eserle yönetim ile alakalı bilgi sahibi olan aydın kişiler devletin yönetim sahaları hakkında çok sayıda öğüt vermişlerdir. Bu türdeki eserlerde devletin hangi usuller çerçevesinde yönetilmesi gerektiği ile ilgili nasihatler yer almaktadır. Bu nasihatlerden biri de ekonomik düzenin nasıl sağlanabileceğidir. Devlet hazinesinin nasıl korunabileceği, bu hususta alınması gereken idari tedbirler, hangi sorunların devletin ekonomik yapılanmasını olumsuz etkilediği gibi konular hakkında eserlerinde ayrıntılı bilgiler vermiş olan müellifler, sadece sorunları tespit etmekle de kalmamışlar ve bu problemler hakkında çeşitli çözüm önerileri de getirmişlerdir.

13. asrın sonlarında kurulan ve 20. asrın ilk çeyreğine kadar Türk ve dünya tarihine birçok önemli miras bırakmış olan Osmanlı Devleti bilhassa güçlü olduğu dönemlerde belirli alanlarda problemler yaşansa da pek çok sahada bir düzen içinde yönetilmiştir. İslâmiyet'in kabulünden önce ve sonra kurulmuş devletlerin her birinden yönetim uygulamaları hususunda bir birikim ve tecrübe edinmiş olan devlet, tarihi seyri içerisinde usulleri doğru uygulayamamış ya da uygulanan usuller kimi zaman çağın gerisinde kalmıştır. Kimi zaman da yeni esaslar ile durum ve gidişat değiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak diğer yandan günümüzden geçmişe bakıldığında kadim gelenekten haberdar olunamaması, bahsi geçtiği üzere bir birikim ve tecrübe neticesinde büyük gayretlerle elde edilmiş olan devlet geleneği usullerinin bugüne aktarılamaması ve usullerin sürekli ve sadece batıdan alınması gibi nedenlerle kısır bir döngü oluşmuştur. Ayrıca siyâsetnâme geleneği içerisinde yer alan eserler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında da genellikle aynı eserlerden hüküm çıkarıldığı görülmektedir. Ancak geleneğin tarihi süreci içerisinde bu türde çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

Ekonomik düzenle ilgili iktisadi ve idari kimi sorunları içeren bu çalışmada ilk olarak ekonomiye dair bilgi içeren bazı eserlerden bahsedilmiştir. Esasında çok daha geniş olarak tarih kitapları, biyografik metinler gibi başka kaynaklardan alınabilecek başka bilgilerle daha da genişletilebilecek olan çalışma, sadece siyâsetnâmeler ile kimi divan ve mesneviler ile ekonomiye dair bilgi içeren bir iki başka kaynaktan alınan kimi bilgilerle makale sınırlarına ulaştığı için daha fazla ayrıntıya girilememiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise ekonomik sorunlara neden olan idari ve iktisadi sebepler incelenmiştir. Siyâsetnâme türündeki eserlerin tetkiki sonucu iktisadi olarak on bir, idari olarak ise on dört sorun tespit edilmiştir. Bu sayede hem geçmiş dönemde hem de bugün görülen ve ekonomik düzenin bozulmasına yol açan kimi sorunların eserlerde ne şekilde yorumlandığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışma içerisinde pek çok siyâsetnâmeye, ayrıca birkaç divan ile bu konuda bilgi içeren mesnevi, fetva mecmuası gibi bazı farklı türdeki birincil başka kaynaklara da başvurulmuştur. Çalışmanın temelde siyâsetnâmeler ile divanların üzerine kurulmasının bir nedeni, iktisadi ve idari bilimler üzerine çalışan araştırmacıların dikkatlerini belirli olarak üzerinde çalışılan birkaç siyâsetnâmenin dışında literatürde yer alan diğer siyâsetnâmelere ve içerisinde devlet yönetimine dair önemli bilgiler yer alan divanlara çekmektir.

Tespit edilen sorunlar başklandırılırken divan şiirinin sosyal hayata bakan cephesine dair beyitler verilmeye çalışılmıştır. Beyitlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ayrıca her birinin günümüz Türkçesine dilçi çevirisi yapılmıştır. Beyit örnekleri verilirken şiirlerinde sosyal hayata değinmiş olan isimlerden birkaçının divanından örnek verilmesi şimdilik yeterli görülmüştür.

Gelenekte bu alanlara dair bilgi çoğu zaman bugünkü gibi teorik olarak verilmemiştir. Bu nedenle bilgiyi teoriye dökebilmek için bu türdeki eserlerin hem manzum hem de mensur bölümlerini ayrıntılı olarak tetkik mecburiyeti vardır.

Yukarıda belirtildiği üzere devlet geleneği ile ilgili bilgi edinilebilecek olan önemli bir saha da divan edebiyatıdır. Klasik şiirde ekonomiye dair pek çok malumat vardır. Bu malzemenin kimisi bireysel kimisi ise toplumsaldır. Bilhassa kasidelerde hem kişilerin kendi ekonomik durumlarıyla ilgili hem de toplum ekonomisi ile ilgili çok sayıda bilgi vardır. Buna bir örnek Nâbî'nin *Hayriyye* adlı mesnevisidir ki bilindiği üzere eserde pek çok konuda bireysel ve toplumsal nasihatler yer almaktadır ve bu öğütlerden bir kısmı da ekonomi ile ilgilidir. Bu nasihatlerden bireysel içerikli olanlar şahsi olduğu için çalışma içerisinde değerlendirilmemiştir.

Çalışmada ekonomik düzenin bozulmasına yol açan maddi sebepler üzerinde durulmuştur. Esasnda ekonomik düzenin bozulmasının manevi de pek çok nedeni vardır ve hem divan şairleri hem de mutasavvıf şairler bu konu üzerine çok sayıda nasihatte bulunmuşlardır. Konunun ehemmiyetine vurgu yapan mutasavvıf şairler bu durumu bilhassa tasavvufun bazı ıstılahları üzerinden ifade etmişlerdir. Ancak mutasavvıf şairlerin nasihatleri de bu çalışmada araştırmaya dâhil edilmemiştir.

Bu çalışmanın bir amacı da siyâsetnâmelerde ve divanlarda sosyal hayatın bu yönüyle alakalı verilmiş olan bilgilerin tutarlı olup olmadığının incelenmesidir. Bunun için de sosyal hayata dair bilgi içeren kimi divanlar taranmış ve tespit edilebilen beyitler ile siyâsetnâmelerdeki bilgilerin örtüşüp örtüşmediği tetkik edilmiştir.

1. Ekonomiye Dair Bilgi İçeren Eserler

Türk-İslâm literatüründe çeşitli gruplara kimi hususlar üzere yol gösterilmesi maksadı ile kaleme alınmış olan önemli eserler vardır. Bu konuda yazılmış eserlerle oluşmuş bir gelenek de siyâsetnâme geleneğidir. Bilindiği üzere Osmanlı döneminde görülen ilk siyâsetnâmeler, örneğin Gazzâlî ve Maverdî gibi önemli isimlerin eserlerinden tercüme yapılarak literatüre kazandırılmıştır. Telif edilen eserlerin ilk örneği ise Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1401 yılında telif edilen *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ* adlı eserdir.

Zaman içerisinde oluşan gelenekte devlet ve toplum yapısında görülen sorunlar incelenmiştir. Ayrıca kimi eserlerde bahsi geçen sorunların çözümleri de verilmiştir. Siyâsetnâmelerde zaman ilerledikçe ve düzen bozuldukça sorun olarak görülen problemlerin ve bu sıkıntılarla ilgili verilen nasihatlerin arttığı görülmektedir. Bu durum, toplum ve devlet yapısındaki bozulmaların da bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir ve siyâsetnâmelerin dışında tarih kitapları ile biyografik eserlerde dahi bu konularda bilgilere rastlanılabilmektedir.

Yazılmış olan tüm siyâsetnâmeler, bir yönüyle toplumun ekonomik yapısı ile ilgili bilgi vermektedir. Ancak kimi eserlerde bu sorunların ifadesi için ayrı ayrı bölümler oluşturulmuş olmasına rağmen kimi eserlerde ise bazı bölümlerde bu konuya kısaca değinilerek geçildiği görülmektedir. Bu nedenle siyâsetnâmelerde bu tip konulardaki satır arası bilgileri takip etmek gerekmektedir.

Siyâsetnâmeler üzerine yapılan kimi araştırmalarda bu türdeki eserlerin soyut nitelikte öğütler verdiği, temel ilke ve ahlak kurallarına fazlaca değinildiği; bunlardan dolayı da müellifler tarafından verilen tavsiyelerin hayata nasıl geçirileceği ile ilgili pek bir bilgi yer almadığından bahsedilmiştir. Hatta ayrıca bu tür eserlerde ekonomik faaliyetlere ilişkin pek bir malumatın bulunmadığı da söylenmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken göz ardı edilen asıl iki husus, Türk-İslâm geleneği içerisinde kaleme alınmış siyâsetnâmelerin İslâm dini ve devlet töresi usulleri göz önünde bulundurularak yazılmış olmaları ile zaman içerisinde siyâsetnâmelerin içerisinde sorunlar arttıkça yeni konuların ilave edilmiş olmasıdır. Araştırmalardaki bu menfi değerlendirmeler, muhtemeldir ki

doğu veya Türk-İslâm literatüründeki birkaç siyâsetnâmeye bakılarak yapılmıştır. Ancak bilinmelidir ki bu da bir gelenektir ve çok sayıda örneği mevcuttur. Diğer bir deyişle örneğin Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Maverdî'nin *Nasîhatü'l-mülûk*, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetü'l-mülûk* ve Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserlerinden başka siyâsetnâme türünde ve nasihatnâme tarzında literatürde pek çok eser bulunmaktadır.

Siyâsetnâme geleneği içerisinde kaleme alınan eserlerden Maverdî'nin *Dürerü's-sülûk fi-siyâseti'l-mülûk*, Sa'dî-yi Şirâzî'nin *Nasîhatü'l-mülûk*, Kadı Hüseyin b. Hasan'ın *Letâ'ifi'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, Abbasî Veziri Tahir'in oğlu Abdullah'a yazdığı nasihatnâme, Lütfî Paşa'nın *Âsafnâme*, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-selâtin*, Koçi Bey *Risâlesi*, Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî'nin *Tuhfetü't-Türk fi mâ yecibu en yu'mele fi'l-mülk*, asıl adı *Hulâsatü'l-kelâm fi reddi'l-avâm* olan *Koca Sekbanbaşı Risâlesi* ve Zencânî'nin *Kitâbu'l-letâ'ifi'l-'Alâ'iyye fi'l-fedâ'ili's-seniyye* adlı eseri gibi pek çok eserde ekonomiye dair az ya da çok bilgi yer almaktadır.

Siyâsetnâme geleneği içerisinde eser vermiş olan Nizâmülmülk, Gelibolulu Mustafa Âlî gibi isimlerin bu türde eser kaleme almış olmaları çok mühimdir. Zira bu kimseler devletin işleyişi hakkında önemli bir bilgi birikimine sahiptirler. Bunların dışında Defterdar Sarı Mehmet Paşa gibi devlet hazinesinin yönetimin kademelerinde bulunan bazı kimselerin de yazmış oldukları siyâsetnâmeler de vardır.

Siyâsetnâmelere dair yapılmış olan çalışmalarda bu tür eserlerin genellikle birkaç usule - örneğin kaleme alındıkları döneme, devlete ya da diline- göre tasnif edildikleri görülmektedir. Ancak şu husus önemlidir ki bu sınıflandırmalar günümüzün bakış açısıyla yapılmaktadır. Bu tasnifler yapılırken bunun bir gelenek olduğu unutulmamalıdır. Diğer yandan bu eserlerin içerisinde diğer pek çok alanda yazılmış olan eserlerde de görüldüğü üzere Yunan felsefesinin önemli isimlerinin söz ve değerlendirmeleri de yer almaktadır. Başka bir ifadeyle gelenek içerisinde pek çok eserin tercüme edildiği veya daha sonra yazılan eserlerin içerisinde önceki eserlerden bilgi alıntılındığı da düşünüldüğünde bu türdeki eserlerin birlikte değerlendirilmesinin daha doğru olduğu anlaşılacaktır. Bu geleneğin eserlerinin bu nedenle her ne kadar öğrenilmesinde ya da anlaşılmasında bu tür tasniflerin yapılması gerekteyse de tüm eserlerin birlikte değerlendirilmesiyle bu şekilde çalışmalar yapıldığında seçilen konuyla ilgili daha net bilgiler elde edilebilecektir. Siyâsetnâmelerde gerçek olan ile ideal arasında farklılıkların çok olması, ideale ulaşamayacağı anlamına da gelmemelidir. Bu nedenle ideal devlet düzeninin anlatıldığı siyâsetnâmelere farklı açılardan ancak bütünüyle yaklaşmak daha faydalı çalışmalara vesile olacaktır.

Siyâsetnâmelerin dışında bu kısımda zikredilebilecek olan diğer eserler ise klasik dönem şairlerinin eserleridir. Divan şairlerinin eserleri dikkatle incelendiği zaman şairlerin sosyal ya da siyasal olaylara dair değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. İnsanoğlunun yaratılışından beri en önemli hususlardan biri olarak gördüğü iktisadi meselelere de kayıtsız kalmamışlardır. Şairler zaten duygu ve düşüncelerini ekonomiye dair kullanmış oldukları terimler yoluyla da ifade etmişlerdir. Ancak bunun dışında kendi ekonomileri hakkında bilhassa sundukları kasidelerde bilgi verdikleri gibi çeşitli nazım şekilleri ile edebi tür ve tarzlarda kaleme aldıkları diğer eserlerinde toplum ve devlet ekonomisi hakkında da önemli bilgiler vermişlerdir. Zira divan şairleri, divanlardaki yazdıklarından da anlaşılacağı üzere toplumdaki ekonomik olumsuzluklara habersiz ve ilgisiz değildiler. Divanlarda ya da mesnevilerde konu hakkında bilgi vermiş oldukları gibi şiirlerinde de çeşitli ilgi ve benzetmeler yoluyla buldukları dönem ekonomisinden de bahsetmişlerdir. Hatta şairler de yaptıkları tenkitleri çözümsüz bırakmamışlar ve belirttikleri çözüm yolları ile sorunların halline katkıda bulunmaya gayret etmişlerdir. Hatta kimi şairlerin toplum ve devlet düzenindeki uygunsuzlukları dert edindikleri ve bu aksaklıkları divanlarındaki şiirlerinin dışında siyâsetnâme türündeki eserlerle ifade ettikleri bu alanda çalışmalar yapan herkesin malumudur. Diğer yandan divanlarda bu konularda yazılmış şiirler değerlendirildiğinde siyâsetnâmelerde işlenen pek çok konunun manzum olarak işlendiği de açıkça anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle divanlarda manzum olarak kaleme alınmış başka tür ve tarzda olmasına rağmen siyâsetnâme konulu pek çok şiir yer almaktadır.

Devlet makamlarında görev sahibi olan isimlerin siyâsetnâme yazmasında olduğu gibi bilhassa devlet düzeninin bozulduğu zamanlardaki kimi makam sahibi kimselerin şiir yazmış

olmaları da önemlidir. Zira bu isimler şiirlerinde işleyişteki aksaklıklardan da bahsetmişler ve hatta zaman zaman önceki dönemler ile içinde buldukları dönemi kıyaslamışlardır. Hatta Gelibolulu Mustafa Âli, Osmanzâde Tâib gibi isimler, yazdıkları siyâsetnâmelerde meseleyi biraz daha derinlemesine işlemişlerdir. Tüm bu gayretleriyle şairler devrin ve toplumun önemli bir yönünü manzum olarak ortaya koymuşlardır.

Bahsi geçtiği üzere bir yönüyle sosyal hayata bakan şiirler de kaleme almış olan şairler, kimi zaman eserlerinde halkın durumundan ve ekonomik düzenden de bahsetmişlerdir. Taşlıcalı Yahyâ'nın divanında yer alan 47 beyitlik bir kasidesi ile Osmanzâde Tâib'in meşhur *Kaside-i Arızatü'l-fukarâ* başlıklı şiiri gibi pek çok manzume kaleme alınmıştır. Diliçi çevirisi "Yolum yemek pişirilen bir yere ulaştı ve oranın halkının nimet yerine sefer tasesini yediklerini gördüm." şeklinde yapılabilecek olan

Bir matbaha irişdi yolum eyledi nazar

Nimet yerine halkı sefer gussasını yer

beytiyle başlayan şiirinde Taşlıcalı Yahyâ, dönemin belirli bir kısmında halkın yaşadığı sıkıntıları dile getirmiştir (Yahyâ Bey, 1977, ss. 106-110). Şair, çizdiği realist tablolar ile halkın sorunlarını ifade ettikten sonra methiye tarzı üzere kasidesine devam etmiş ve padişahın sorumluluğunu üzerinde taşıdığı halkın durumuna çare bulmasını istemiştir (Tökel, 2002, ss. 155-156). Osmanzâde Tâib ise meşhur kasidesinde o dönemde halkın ekonomik olarak çektiği pek çok sıkıntının nedenini ayrıntılı olarak izah etmiştir (Yatman, 1989, ss. 40-45).

2. Ekonomik Sorunlara Yol Açan Nedenler

Türk-İslâm literatüründe yer alan eserlerde yapılan bir halk tanımı vardır ki bu tanım daha çok dini kaynaklara dayanmaktadır. Bu tanıma göre halk, yöneticinin kendilerinden mesul olduğu kimselerden oluşmaktadır. Örneğin Gelibolulu Âli, *Nushatü's-selâtin*'de halkın gelenekteki tanımına da uyan bir tanımını yapmıştır:

Vây ana def'-i zulm ide vükelâ

Pâdişâh olmaya mukayyed ana

Padişahın ehemmiyet vermemesinden dolayı vekillerin [halka] zulüm ve haksızlık etmeleri ne kadar kötü!

Çün ra'ıyyet vedî'at-i Hak'dur

Vüzerâdan şâh ana elyaktur (Gelibolulu Âli Mustafa, 2015, s. 288)

Zira halk, Allah'ın emanetidir ve padişah, vezirlerden [bu sorumluluğa] daha layıktır.

Nushatü's-selâtin'in birinci bölümü, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar ile ilgilidir. Bu bölümün ilk gerekçesini ise müellif, padişahların kendilerini halka sevdirmeleri ve zayıfları himaye etmeleri olarak vermiştir:

“Evvelen lazım olan odur ki gönüllerin sevgilisi oluncaya kadar kendilerini halka sevdirenler. Zayıflar ki bütün yaratılanların yaratıcısı olan Allah'ın bir emanetidirler.” (Gelibolulu Âli Mustafa, 2015, s. 314).

Fakirlere karşı şefkatli olan padişahlar kendi devlet ve mülklerinin de koruyucusudurlar (Sa'dî-yi Şirâzî, 2016, s. 40). Gelenekteki bu tür düşünceler, bilindiği üzere İslâm'ın kaidelerinden gelmektedir. Zira İslâm'da halkın sorumluluğu yöneticilere verilmiştir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren yazılan eserlerde bu sorumluluğa dair bilgiler bulmak mümkündür. İdareci, ilk zamanlardan beri halktan mesul olduğu için tek yönlü bir kimse olarak vasedilmemiştir. Bu nedenle çok yönlü olması gereken idarecinin hâkim olduğu tebaasının işlerini düzenlemesi ve onları gözetmesi gerekmektedir. O hâlde hükümdarın halk için idarecilik, hazinedarlık, muhafızlık gibi sorumlulukları vardır. Sayılan mesuliyetlerin arasında geçen hazinedarlık halkın yaşamını idame ettirebilmesi ve refaha kavuşabilmesi için de çok mühim bir vazifedir.

2.1. İktisadi Sistemle İlgili Sorunlar

İktisadi sistem, bir bütün olarak ele alındığında içerisinde pek çok problemin yaşanabileceği görülmektedir. Diğer yandan tespit edilen sorunların bir diğerinden kaynaklandığı da düşünülebilir. Hatta bu sorunlar daha etraflı incelendiğinde sorunların bir kısmının idari sorunlardan dolayı meydana gelmiş olduğu da söylenebilecektir.

2.1.1. Gelir-Gider Dengesinin Sağlanamayışı

Hazine bütçesi yönetiminde gelir ve giderin dengeli olması hatta gelirlerin giderlerden daha fazla olması gerekmektedir. Bu husus, sadece devlet yönetiminde değil ekonomik beklenti içerisinde bulunan her ne varsa hepsi için çok önemlidir. Ekonomi yönetiminde çok önemli bir unsur olan bu dengenin sağlanamaması durumunda da devleti ilgilendiren her alanda sorunlar baş gösterecektir.

Gelir-gider dengesi ile ilgili siyâsetnâmesinde bilgi veren isimlerden biri Lütfî Paşa'dır. Lütfî Paşa *Âsafnâme*'sinde her şeyden önce hazine tedbirinin önemli işlerden biri olduğunu; saltanatın hazine ile ayakta kalabileceğini ve hazinenin de tedbir ile yönetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Zamanının önemli devlet adamlarından olan Lütfî Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışında gelir ve giderin birbirine denk olduğunu; ancak bazen bu denkliğin bozulduğunu ve eksik kısmın dış hazineden yani Hazîne-i Bîrûn'dan karşılandığını söylemiştir. Lütfî Paşa'nın belirttiğine göre bu uygulama bir karışıklık sebebidir ve mutlaka gelir giderden fazla olmalıdır. Ayrıca tüm bu bahsi geçen sorunlar sebebiyle Paşa, devlet işlerinin aksamaması için tedbir aldığını da ifade etmiştir. Eserinin hazine tedbirleri ile ilgili bilgi verdiği kısmı Lütfî Paşa, son olarak gelir ile giderin her yıl kontrol edilmesi ve buna göre hareket edilmesi gerektiğini belirterek tamamlamıştır (Lütfî Paşa, 2017, ss. 43-45).

Nizâmülmülk, siyâsetnâmesinde gelirlerin oluşmasında biri harç ve biri de asıl hazine olmak üzere iki hazinenin bulunduğunu, toplanan gelirlerin daha çok asıl hazineye nadiren de harç hazinesine götürüldüğünü, asıl hazineden harcama yaptırılmadığını, bir şey ödünç alındığında sonra tekrar yerine konduğunu, harcamaların usulüne göre yapıldığını ve padişah hazinesinin düzeninin bu şekilde olduğunu ifade etmiştir (Nizamülmülk, 2020a, s. 351). Gelir ve gider dengesinin kurulmasında bir orta yol bulunması hususunda Sa'dî-yi Şirâzî de şu nasihati vermiştir:

“Gelir ve gider dengesi uygun olduğu sürece ikram ve ihsanda bulunmalı. Hem cimrilik hem de israf her ikisi de kötülenmiştir. İkisi arasında bir yol bul.” (Sa'dî-yi Şirâzî, 2016, s. 46).

Hazinedeki paranın tükenmesiyle karışıklık çıkacağı da kesindir.

Masraf artıp azalınca îrâd

Nazm-ı 'âlem bulur elbetde fesâd (Nâbî, t.y., s. 157)

Masraflar artıp gelirler azalınca elbette dünyanın düzeni bozulur.

Gelir-gider dengesinin sağlanmasının bir şartı da devlet ve ticaret erbabının parayı peşin olarak almasıdır. Nâbî, bu hususu, devletin vergi memurları üzerinden anlatmıştır (Yüksel, 2015, s. 2306).

Şâhlardur çemende mültezimîn

Ki virürler şükûfesin pîşîn (Bilkan, 1993, s. 364)

Vergi memurları çimende dallardır ki [onlar] çiçeklerini peşin [olarak] verirler.

2.1.2. Para Basılan ve Maden İşletilen Çeşitli Yer ve Kimselerin Olması

Koçi Bey, bilindiği üzere 1631 yılında Sultan IV. Murat'a sunduğu ve devlet örgütündeki bozukluklar ile bunların nasıl düzeltilebileceğine dair bilgi içeren bir risâle kaleme almıştır. Literatüre *Koçi Bey Risâleleri* adı ile geçen bu eserde devletin ekonomik işleyişi hakkında da bilgi yer almaktadır.

Koçi Bey, risâlesinin sikke ile ilgili bilgiler verdiği kısmında iç ve dış hazinedeki denge ile ilgili bazı telkinlerde bulduktan sonra gümüşün kuyumcular ve sirmakeşler tarafından işlenmemesi ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun yerine madenlerin darphaneye getirilmesi ve karşılığında akçe verilmesi istenmiştir. Ardından Koçi Bey, Erzurum ve Tokat'taki darphanelerde kalp yani düzme akçe basıldığını; bunun da sikkenin ayarının bozulmasına sebep olduğunu dile

getirmiştir. Sikkenin ayarının bozulmasından beri halkın fakirleştiğini de belirten müellif, örnek uygulama olarak da Kanuni Sultan Süleyman'ın uygulamalarını göstermiştir (Çakmacıoğlu, 2008, s. 147).

2.1.3. Paranın Değer Kaybetmesi

Osmanlı döneminde kimi yöneticiler işleri düzeltmeye kendi dönemlerinde bozulmuş olan ekonomik düzenden başlamışlardır. Buna bir örnek Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'dır. Zamanının önemli bir devlet adamı olan Paşa, göreve geldikten sonra devlet işlerini tashih ederken öncelikle işe paranın değerini artırmakla başlamıştır (Turgut, 1998, s. 99).

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-selâtin*'in ikinci bölümünün altıncı kısmında paranın değerinin korunması için lazım gelen hususlardan bahsetmiştir. Bu bölümde şair, parayı şu şekilde tanımlamış ve onun değerini göstermiştir.

Lâzımü'l-i'tibârdur sikke

Vâcibü'l-iftihârdur sikke

Sikkeye itibar göstermek [ve onunla] iftihar etmek gereklidir.

Nâm-ı sultâna iştihâr viren

Mâcid-i nâmdârdur sikke

Hükümdarın şanını artıran sikkenin şöhreti pek meşhurdur.

Ne bilür anı nâkısü'l-iz'ân

Hayli kâmil-'ıyârdur sikke (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 362)

Aklı kısa olan onun [kıymetini] ne bilir? [Zira] sikkenin ayarı oldukça yüksektir.

Müellif, bu kısımda paranın değerinin korunması gereken tedbirlerden de bahsetmiştir. Paranın değeri ile alakalı yukarıdaki beyitlerden o dönemde paranın yüksek bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zamanla yaşanan ekonomik sorunlar ile paranın değeri çeşitli zamanlarda düşmüş ve bu konu ile ilgili eserlerde değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin ekonomik sorunların yaşandığı 17. yüzyıl paranın kıymetinin azaldığı bir dönemdir. Nâbî'nin divanında yer alan şu beyti dönemin paranın değerine göre iktisadi hâlini izah etmektedir:

Bî-sikke zer ra'ıyyet ü meskûk-ı 'askerî

Olmaz bu kâr-hânede nakş-ı direm 'abes (Bilkan, 1993, s. 416)

Devrin ekonomik durumunun ne şekilde olduğu ve 16. asra göre paradaki değer kaybı esasında beyitten anlaşılmaktadır. Şairin ifadesine göre halkın ve ordunun iktisadi durumu pek zayıftır. Hatta bundan dolayı altın azlığından değeri düşük gümüş para basılmaktadır.

2.1.4. İktisadi Sistemin Zamana Göre Yeniden Tertip Edilmeyişi

Sultan III. Selim devrinde ve Nizam-ı Cedit ordusunu savunmak için kaleme alınmış olan *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nde de gelir ve gider dengesinin sağlanamaması ile devletin darlığa düştüğü belirtilmiştir. Eserin bir kısmında 87 yaşında olduğunu da belirtmiş olan müellif, askerlerin durumu ve ayrıca fiyatlar üzerinden devletin ekonomik durumu ile ilgili bilgi vermiştir. Ordunun atlı askerlerine bilindiği üzere önceki zamanlarda fethedilen toprakların bir kısmı zeamet ve tımar olarak verilmiştir. Devlet mülkünün gelir getiren diğer toprakları ise kira adıyla isteyenlere malikâne olarak peşin para karşılığı satılmış ve devlet malı adıyla senelik bir miktar para devlet hazinesine ayrılmıştır. Her yıl kiralardan ve başkalarına devredilen malikânelerden elde edilen gelirler ile savaş ve barış zamanlarında askerlerin masrafları ile aylıkları karşılanmıştır. Alınan bu paralar için ayrıca padişah tarafından kanun da koydurulmuştur. Ancak 20-25 yıl kadar savaş çıkmadığı zamanlarda bu kanunla ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Risâlede ölen askerlerin ulufe kâğıtlarının hizmetkâr ya da akrabaları

tarafından kullanıldığını ve savaş zamanında askerlerin azaldığına dair bir kayıt bulunmadığından hem yeni asker kaydedilmesi gerektiği hem de gelir kaynaklarında bu tür nedenlerle sorunlar yaşandığından devletin hazinesinin para darlığına düştüğü ifade edilmiştir. Müellif, bu kısımda mukayese yaparak kanunun yürürlüğe konduğu zamanla sonraki yıllarda bir malın değerini karşılaştırmış; mal değerinin aynı kalmadığını ve zaman ilerledikçe değerinin arttığını belirtmiştir. Buna örnek olarak koyun eti verilmiştir. Koyun etinin okkasının önceleri dört akçe iken sonra on-on beş ve zamanla yirmi beş akçeye kadar çıktığı bildirilmiştir. Risâlede ocaklara gerekli olan malzemenin fiyatı arttıkça önceleri düzenlenen kanuna göre ayarlı olan devlet gelirinin o günkü masrafları karşılayamadığı; bundan dolayı da bir sonraki yılın gelirlerinin satıldığı ve mali açığın bu yolla kapatılmasına başlandığı söylenmiştir. Elbette böyle bir uygulama ile de devlet hazinesinin gelirlerinde açık ve ciddi bir azalma olduğu da verilen bilgilere eklenmiştir. Bu konu ile ilgili son olarak da devletin eski gelirinin eski giderlerine göre düzenlenmiş olduğundan ve o kanunun konmasından o güne kadar iki yüz kırk beş sene geçmiş olmasından dolayı devletin idaresinin ekonomik anlamda çok güç bir hâle geldiği ortaya konmuştur (Uçman, 2017, ss. 76-78).

2.1.5. Paranın Tağşiş Edilmesi

Devlet tarafından paranın durumuna önem verilmesi devletin gereklerinden biridir. Darphanede basılan paranın ayar ve ağırlığı kimi zaman kontrol edilmeli, kuyumcu ve fırınlarda kalp ve kırılmış akçe bulunmaması için çok titiz davranmak gereklidir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969, s. 24).

Tağşiş, bilindiği üzere değerli olan madenin içerisine daha az kıymete sahip olan madenin katılması ile değerinin düşürülmesine denmektedir. Ekonomik düzeni etkileyen önemli bir sorun da paradaki bu işlemdir.

Eşk-i hirmândır ‘akârı herkesin

Hayf kim oldu hazîne tamtakır

Geçmede zer yerine şimdi nuhâs

Devletin altın işi oldu bakır (Yavuz, 2016, s. 425)

Herkesin geliri ümitsizlik gözyaşından [meydana gelmektedir]. Ne yazık ki hazine [şimdi] bomboş bir hâldedir. Altın yerine [ise]şimdi bakır muteberdir. [Bundan dolayı] devletin altın işi de bakır [gibi] olmuştur.

Şair paradaki bu tağşiş yani altına bakır katılması ile işlerin de kıymetsizleştiğini ve bu nedenle devlet işleyişinin bozulduğunu ifade etmiş olmalıdır.

2.1.6. Sahte Para Üretilmesi

Yasadışı yollardan zengin olma isteğinin bir örneği de sahte para üretimidir. Tedavüle sokulan sahte paralarla ilgili çeşitli kaynaklarda bilgi vardır. Buna bir örnek fetva mecmualarıdır.

Bakırdan kuruş, yarımılık, rub¹ ve zolota² yapan ve sulandırarak ağartan, üzerine “Sikke-yi Sultâniyye” lafzını kazıyan ve kalpazanlık eden, damgalı gümüşdür diye [bu parayı] Allah’ın kullarına veren ve bu şekilde kötü sanat ve çirkin fiili işleyen kimselere şeriate göre ne yapılması gerekir?

Cevap: Ta‘zîr-i şedîd ve habs-i medîd gerekir.³

Verilen fetva örneği 17. yüzyıla aittir. Ancak diğer dönemlerde tertip edilmiş başka mecmualarda da yine sahte para basılması ile ilgili fetvalarda mevcuttur. Yine aynı yüzyılda yaşamış olan Nâbî ise halkın parasızlıktan kalpazanlık yapmaya başladığını şöyle ifade etmiştir:

¹ Rub, kuruşun dörtte birine denir.

² Zolota ise Gümüş Leh kuruşudur.

³ Fetvanın orijinal metni şu şekildedir: “Nuhâsdan guruş ve yarımılık ve rub’ ve zolota yapup temvihen ağardup üzerine Sikke-yi Sultâniyye elfâzını darb ve kalbzenlik işleyüp meşkûk gümüşdür diyü ‘ibâdullâhı aldatmağla virüp bu makûle san‘at-ı hasîse ve ef‘âl-i kabihayı mürtekib olan kimesnelere şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ve habs-i medîd.” (Bilgin, 2020, s. 171).

Nâbî o kadar kîse-tehî dünyâ kim

Kallâbliğa başladı âlem yek-ser

Mikrâz-ı husûf ile sipihr-i kallâb

Çil akça diyü nukre-i mâhî kırkar (Bilkan, 1993, s. 1078)

Ey Nâbî! Dünya öyle parasızlaştı ki herkes birden kalpazanlığa başladı. Kalpazan felek, ay tutulması makası ile ay gümüşünü çil akçe diye kırkmaktadır.

2.1.7. Memleketini Terk Edip Büyük Şehirlere Göç Eden Kimselerin Ekonomiye Zarar Vermiş Olmaları

Ticaret ile meşguliyet eski Yunan ve Roma gibi toplumları bazı eski toplumlarda pek muteber bir etkinlik olarak görülmemiştir. İslâm coğrafyasında da bu durum kimi zaman bu şekilde görülmüştür (Yüksel, 2015, s. 2306). Nâbî'nin şu beytinden de bu düşünce anlaşılmaktadır:

Sanma ırzâkumı muhtâc-ı taleb

Çekme bîhude yire renc ü ta'ab (Nâbî, t.y., s. 85)

Rızkının talebe muhtaç olduğunu sanmayasın. [Bu nedenle] boş yere zahmet ve yorgunluk da çekmeyesin!

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-selâtin*'in ilk bölümünün on ikinci gerekçesinde memleketlerini terk edip İstanbul, Bursa ya da Edirne'ye giderek orada çeşitli işlerle uğraşan ve bu nedenle kendilerinden vergi alınamayan kimselerden bahsetmiştir. Bugün *kayıt dışı ekonomi* olarak değerlendirilebilecek bu durum, bahsi geçen şehirlere gelen kimselerin tabi oldukları tımarlara ve hazineye hiçbir faydası olmamasına; ayrıca başkentte yaşayan insanların gıda sıkıntısı çekmelerine neden olmuştur.

“İmar edilmiş memleketlerin karye ve nahiyelerinde fethedilmiş topraklardaki hazine arazilerine, asker ve büyük tımar sahiplerine bağlı ve halkın evlatları iken doğduğu yeri terk eden; ayrıca çok yüce olan başkent yani Kostantiniyye'ye, Bursa'ya ve muhafaza edilen Edirne'ye yerleşen halk ve manav adı ile bilinen kazanç sahipleri, bahsi geçen üç büyük şehirde zanaatkâr ve türlü sermaye kazanımı eğitimine gelip tamamen orayı yurt edinerek kâr elde etmiş ve uzun süreli olarak oraya yerleştiklerinde en aşağısı hamal, kestane pişirip satan manav veya bitpazarı tellalı olmuştur. En azından kazançları seneden seneye yüzer sikke altın veya daha fazla iken tabi oldukları sipahilere menfaatleri olmadıktan başka cihan mülkünün sahibi, korkusuzluk ve emniyetin sebebi olan saadetli ve adaletli padişah hazretlerinin devlet hazinelerine bir akçe veya bir habbe katkıları ve idareye tabi olanların gelirlerine bedel bir faydaları da yoktur. Onların açık hainlikleri ispat edilmiş ve her şeyden evvel başkent sakinlerinin azık ve yiyecek cihetinden darlıklarına sebep olmuşlardır.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 333).

Bu kimseler, topraklarından ayrılırken *çift bozan resmi* adı ile bilinen vergiyi ödememişlerdir. Müellifin bildirdiğine göre çift bozan resmi, o dönem için yıldan yıla altı sikke altındır.

“İçlerinde yıldan yıla biner sikke altın ve belki iki katının iki katından da fazla kâr ettiği görülen çiftçiler dahi vardır. Bu cümleden Müslümanların gelirlerine bilhassa din sultanının devlet hazinelerine çift bozan resmi -ki yıldan yıla altı sikke altın ve gün başına birer osmânî olur- evvelki hükümdarların kadim kanunu ve şeref sahibi ulu kimselerin doğru usullerinden iken şimdiye kadar alınmamış ve kendisine iş havale edilenlerden kimsenin hatırına dahi gelmemiştir.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 333).

Müellif, elde edilemeyen bu gelirin toplamda ne kadar olduğunu da ifade etmiştir. Gerekenin son kısmında makam sahibi kimselerin aklına gelmemiş olan çift bozan resminden elde edilemeyen gelir ile büyük şehirlere gelenlerden alınamayan öşür vergilerinin ancak Mısır'a denk bir yerin fethedilmesi ile elde edilebileceği ve vergilerin toplanabilmesi ile onların yiyip içtiklerinin şariate göre helal olabileceği belirtilmiştir.

“Bu defa çift bozan resmine razı olmadıkları takdirde eski yerlerine dönmeleri ferman olunursa geri dönmeleri mümkün değildir. Velâkin çift bozan resmini rahat bir şekilde ödeme imkânları

olduğu hâlde seneden seneye kazandıkları malın öşrünün öşrü dahi gelmemektedir. Şayet bu vergi seneden seneye kavgasız gürültüsüz bir şekilde alındığı takdirde Mısır-ı Kâhire'ye muadil bir memleketin fethedilmesi gibi her yıl, beş altı yüz bin sikke altına ulaşır. Böylece onların kazançları helal olur, yeme ve içmeleri şaibeden kurtulmuş olur.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 110).

Gelibolulu Âlî, memleketlerini terk ederek ticaretle meşgul olan böyle kimseleri ayrıca manzum olarak da eleştirmiştir.

Ne revâdur ki bir bölük Etrâk

Hinde varmış gibi ticâret ide

Bir bölük Türk, Hint ellerine varmış gibi ticaret etsin, uygun mudur?

Ya'nî kim re's-i mâl-i cüz'iden

Nef'-i küllî bulup riyâset ide

Yani ki az bir sermayeden çok fazla kazanç bulup reislik etsin, uygun mudur?

Her manav hîle vü firîb iderek

Kendüyi ehl-i mâl u milket ide

Her manav hile ve sahtekârlık ederek kendini mal ve mülk sahibi etsin, uygun mudur?

Yeyüp içüp oturduğu yerde

Muttasıl himmet-i bizâ'at ide

Oturduğu yerde yiyip içip faydasız yardımlar etsin, uygun mudur?

Çok mıdır kim hazîneye her sâl

Çift bozan resmi ile hıdmet ide (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 334)

Devlet hazinesine her yıl çift bozan vergisi vererek hizmet etse çok mudur?

Müellife göre hükümdar tarafından ne kadar gelir dağıtılsa dağıtılsın; ancak gerekli tedbirler alınarak hazineye pay aktarılabilir ve bahsi geçen sorunun tek çözüm yolu ise alınan tedbirler doğrultusunda ele geçen topraklardan elde edilen gelirin devlet hazinesine katkı sağlamasıdır.

“Hâlin hakikatine göre ülke tutan hükümdarlar, nice hazine ve defineyi tüketir ve zafer nişanlı askerlere dağıtırlar. Ne var ki bir ülke fethedilip de mahsulünden devlet hazinesi hisse ve kâr bulsun. Nerde kaldı ki zarar ve hasar olmadan bu miktarda sonsuz bir hazine, mülkü süsleyen makbul tedbirler ile elde edilebilsin.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 334).

2.1.8. Zamanla Fiyat Artışlarının Yaşanması

Gelir-gider dengesinin sağlanamayışının bir nedeni de zamanla fiyat artışlarının olması yani pahalılıktır. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nde müellif, eserinde gelir-gider dengesindeki sorunlardan herkesin haberdar olduğunu belirttiği kısımda eserinin yazımından yirmi-otuz yıl önceki dönemde bir kimsenin günlük gelirine oranla ona göre de bir giderinin olduğunu ve kişinin o gelirinin giderini karşıladığını ifade etmiştir. Ancak eserin kaleme alındığı zamanda ise her şeyin üç-dört hatta beş katı pahalandığı söyleyen müellif, sonra kendi geliri ile giderini mukayese etmiştir. Eserin bu kısmında müellif, kendi maaşıyla harcamalarını karşılaştırmış ve bu sayede devletin eski geliriyle o günkü giderinin arasındaki farklılığı ortaya koymuştur. Müellif, üç aylık gelir olarak seksen kuruş ulufe aldığını; ancak bu ücretin on günlük ihtiyacını dahi karşılamadığını belirtmiştir (Uçman, 2017, ss. 77-78).

17. asırda kaynaklardaki bilgilerden anlaşılacağı üzere tüketici fiyatları yaklaşık beş kat artmıştır. Osmanzâde Tâib, *Kasîde-i 'Arîzatü'l-fukarâ* başlığını taşıyan şiirinde bu hızlı enflasyonun bir nedenini satıcılar olarak göstermiştir. Şair, tüccarlar tarafından daha fazla kâr elde etmek için ölçülüp biçilmeden dengesiz fiyat artışları yapıldığını; bunun temel nedeninin de devletin denetleme yapmaması ile rüşvet olduğunu şöyle ifade etmiştir.

Yolın öğrendi satmanun tüccâr

Sorar izler kimesne yok zîrâ

Satıcılar satış yapmanın yolunu öğrendiler. Nasıl olsa soran ya da denetleyen bir kimse yok!

Tamâ'-ı hâmi ile hükkâmun

Muhtekirler belâsıdur bu belâ (Öztekin, 2004, ss. 188-189)

Bu dert, hâkimlerin boş açgözlülükleri ile vurguncular belasıdır.

2.1.9. Maaşlarla İlgili Sorunların Olması

Devlet hazinesinin düzende kalabilmesi için ödenen maaşların da tutarlı bir seviyede olması gerekir. *Âsafnâme*'de Lütfi Paşa, bu hususla ilgili önemli uyarılarda bulunmuştur. Hazine idaresindeki çabalardan ikisinin sık sık maaş artırılmaması ve emekliye ayırmada titizlik gösterilmesi olduğunu öğütleyen Paşa; beylerbeyi, kazasker, defterdar, vezir, sancakbeyi gibi önemli rütbelerde bulunanlara emekliliklerinde ne kadar maaş verilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Eğer bu rütbelerde bulunanlar zeamet verilerek emekli edilmiş kimseler ise yine hangi miktarların kendilerine verilmesi lazım olduğu da bu kısımda ifade edilmiş; bunların içinde zeametın işsiz ve layık olan kimselere verilmesi de nasihat edilmiştir (Lütfi Paşa, 2017, ss. 44-45).

Devleti koruyan ve halkı himaye eden saltanat askerinin ve ordunun erzakının korunması da yine vezirin görevlerinden sayılmıştır ki veziri en çok zorlayan şey, Zencânî'ye göre ordunun idaresi ve askeri düzenin sağlanmasıdır. Vezir ancak askere sahip olursa asker zafer kazanabilir. Ayrıca askerlere başkasına muhtaç olmayacak şekilde maaş vermek gereklidir. Çünkü ihtiyaçlı olmak, mahcubiyet duygusunu giderir. Askerlere normalin daha üzerinde bir miktarda da maaş verilemez. Zira bu uygulama, orduda bozulmaya ve ayrıca bir boş vermişliğe sebep olacaktır. Her iki durum da Zencânî'ye göre kötü sonuçlara sebep olabilecek durumlardandır (Zencânî, 2019, s. 230).

2.1.10. Halkın Parayı Piyasaya Sürmek Yerine Elde Tutması

Divanlarında kimi şairlerin biriktirme arzusu ile parayı ellerinde tutmasının eleştirildiği görülmektedir. Esasında bu şekilde parayı elinde tutarak piyasada işlenmesinin önüne geçen halk, devlet ekonomisine belki bilmeden zarar vermektedirler. Nâbî'nin bu konudaki tenkidi dikkat çekicidir:

Kîseden kîseye habs eyleyerek halk zeri

Çok peşimânlığı var çıkduğına ma'denden (Bilkan, 1993, s. 812)

Halk, altını keseden keseye hapseylediğinden [dolayısı altının] topraktan çıktığından beri pişmanlığı var.

Şaire göre altın maden olarak çıkarıldığından beri keseler içinde saklı tutulmasından dolayı pişmanlık içerisinde. Halkın parayı saklamasından yani ekonominin kötüye gittiği dönemlerde paranın uzun süre elde tutulmasından dolayı şair ihtiyaç varken para biriktiren veya parayı piyasaya sürmeyen kimseleri eleştirmiştir.

Nâbî, bu beytin dışında *Hayrâbâd* mesnevisinde de paranın kimi zaman sandıklara gizlendiğini kimi zaman da sahibi olduğu kimse tarafından kesenin içinde karanlıkta tutulduğunu yani harcanmadığını ve bu yolla biriktirildiğini ifade etmiştir.

Sanduklar içre oldı pinhân

Geh kîseler içre çekdi zindân

[Para kimi zaman] sandıklar içinde gizlendi kimi zaman da keseler içinde hapsedilmiştir.

Yine şair divanındaki başka bir beyitte de kötü giden ekonomik düzen üzerine halkın parasını saklama isteğini eleştirmiş ve teşbih yoluyla saklanan parayı orijinal manalara benzetmiştir:

Sîneden elsineye saçar emîn ma'nî-i sâf

Benzer ol nakde ki bî-sûd yatur mahzende (Bilkan, 1993, s. 959)

Sadırdan dillere orijinal manalar saçar. O nakde benzer ki mahzende boş yere yatmaktadır.

Benzer bir tenkit de Bursalı Belîğ tarafından yapılmıştır.

Bî-mezak olmuş idi halk-ı zamân

Kîse cem' itmek idi fikri hemân (Abdulkadiroğlu, 1988, s. 56)

Zamane halkı zevksiz bir hâle gelmişti. [Zira onların] tek fikirleri para biriktirmek idi.

2.1.11. Toplumsal Sınıflar Arasında Ekonomik Farklılıkların Olması

Klasik dönem eserlerinde toplumsal tabakalar arasındaki farklar kimi zaman bu sınıfların iktisadi durumları üzerinden anlatılmıştır. Şiirlerinde dönemin sosyal hayatını aksettirmiş olan 16. asrın önemli şairlerinden Bağdatlı Rûhî bu farkı şu şekilde ifade etmiştir:

Dünyâ talebiyle kimisi halkun emekde

Kimi oturup zevk ile dünyâyı yemekde (Ak, 2001, s. 194)

Halkın kimisi dünyâyı elde etme arzusuyla çalışırken kimisi de oturup [dünyanın nimetlerini] zevk ile yemektedir.

Şair, başka bir beytinde de benzer bir şekilde bu farklılığı ifade etmektedir:

Halkun kimisi gül gibi kat kat libâsda

Egnine kimi giymeye bulamaz palâsda (Ak, 2001, s. 908)

Halkın kimisi güle benzer bir şekilde kat kat elbiseler içinde [iken] kimisi sırtına eski püskü bir kıyafet dahi bulamamaktadır.

Nâbî ise divanında yer alan rubailerden birinde bu farklılığı şu şekilde belirtmiştir:

'Ayb-ı fukarâ ider 'ale'l-fevr zuhûr

Mestûr kalur hayl-i zamân 'ayb-ı kibâr

Pinhân olamaz ise de bahye-i keşş

Pûşîde kalur hezâr çâk-i destâr (Bilkan, 1993, s. 1079)

Fakirin utanılacak hâli hemen ortaya çıkmakta [iken zengin] rütbe sahiplerinin ayıpları çok zaman hafî kalır. Ayakkabının dikişini gizlemek mümkün olmasa da [baştaki] sarığın binlerce yırtığı gizli kalır.

2.2. Ekonomik Düzeni Olumsuz Etkileyen İdari Sorunlar

2.2.1. Ekonomik Sorunlara Yol Açanlar Hakkında Hükümdarın Yapması Gerekenleri Yapmaması

Siyâsetnâmeler içerisinde din ve dünya işlerinin birlikte ölçülere uygun bir şekilde yürütülebilmesi ve devletin işleyiş ile idaresinin nasıl olması gerektiğine dair ayrıntılı bilgi vardır. Hükümdar ile tayin etmiş olduğu diğer makamlarda bulunan görevliler arasındaki yoğun ilişkiden dolayı kamu hizmetleri ile ilgili verilen bilgiler de devletin tüm mekanizmalarını kapsar nitelikte verilmiştir. Üst ve ast makamlar arasında kurulan bu yakın irtibattan ötürü işleyişteki aksaklık ve sorunlar da hükümdara atfedilmiş; böylece sorumlu olarak öncelikle hükümdar görülmüştür. Tayin ettiği kişilerin liyakat ve ahlak sahibi kimseler olması onun müspet bir ciheti olarak değerlendirilirken bunun aksi şekilde olan ve devlet makamlarındaki düzen ve işleyişe zarar veren

kabiliyetsiz kimselerin tayini de onun menfi taraflarından olarak sayılmıştır. Hikmet ehli kimselerden biri bu hususta “Kim önemli işlerini yetenezsiz insanlarla yaparsa o amelini zayi eder ve durumuna hâlel getirmiş olur.” demiştir (Zencânî, 2019, s. 234). O hâlde verilen bilgilere göre hükümdar muhakkak surette işlerin idaresinde ehil kimselere yetki vermelidir.

Siyâsetnâmelerde hükümdar, düzenin inşa edilmesinde olduğu gibi haksızlık, kötülük, adaletsizlik gibi kamu ve toplum düzeninde görülebilecek yanlışlıkların da düzeltilmesi hususunda en önemli başvuru makamıdır. Kendisine bu şekilde bir sorumluluk yüklenmiş olan yönetici de hâliyle düzeni bozan ve sorunlara yol açan kimseler hakkında gerekeni yapmak durumundadır. Zira bu kimseler, liyakat esasına uygun değildir ve liyakat, gelenekte durağan değil etkin bir hâledir. Siyâsetnâmelerde de hükümdarın böyle kimseler hakkında asla gaflete düşmemesi ve onlara karşı uyanık olması öğütlenmiştir. Zira halk, yukarıda bahsi geçtiği üzere sorumluluğu hükümdarın üzerinde olduğu kimselerden oluşur ve yöneticinin kati surette halkını bu kötü huylu kimselerin eline bırakmaması gerekmektedir.

Nushatü's-selâtin'de devleti ekonomik olarak zaafa düşüren kimselerden de bahsetmiş olan Âlî, aynı gerekçenin devamında devleti her yönden idare eden; ayrıca müellifin bahsettiği şekliyle yönettiği herkesten sorumlu olan hükümdardan bu hususta beklenenleri ve halkın ne şekilde *sürûr u inşirâha* yani bugünkü ifadeyle *toplumsal refaha* kavuşabileceğini ise şöyle ifade etmiştir:

“Müslümanların gelir kaynaklarının başında bulunan sultandan şu beklenir: Sultan kısa zamanda, adalet ve insaf ölçülerini dikkate alarak, onun gibilerin makamlarını tebdil eder, gelir ve giderlerini düzene sokar ve her şahsın şanına uygun düşen ikramını, değer ve unvanına uygun düşen rağbet saygısını esirgemez. Böylece halkın durumu günden güne iltizamlı bir hâl alır. Ayların ve yılların birbiri ardından gelişi gibi zengin-fakir herkes huzura kavuşur.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, ss. 106-107).

Nizâmülmülk'e göre de halk; malı, canı ve ırzıyla hükümdarın sorumluluğundadır ve bu söz ile ona emanet gözüyle bakılması gerektiğine işaret edilmiştir (Önder, 2014, s. 98). Bu düşünce siyâsetnâme geleneği içerisinde daha önce de belirtildiği üzere ortak bir husus olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu usul, Hz. Peygamber'in İbn Ömer'den rivayet edilen bir hadis-i şerifinden iktibasla ortaya konmuş olmalıdır. İlgili hadiste herkesin kendi sürüsünün sorumluluğunu yüklenmiş olduğu belirtilmişken yöneticinin de halkından mükellef olduğu ifade edilmiştir (en-Nevevî, 1419, s. 221).

Nizâmülmülk, siyâsetnâmesinin vezirlerin durumundan bahsettiği bölümünde Behrâm-ı Gür⁴ ile veziri Râst Rûşen'den bahseder. Rûşen; Behrâm'ın kendisine tam olarak itaat ettiği, hakkında söylenen kötü sözleri dinlemediği fakat aksine ihanet içinde olan, rüşvet alan, dünya malını arzulayan, pek çok kişiyi zulümle zindana gönderen, halkı yoksullaştıran, ileri gelen akıl sahipleri dâhil insanları korkutan, hazineyi boşaltan, zengin kimselerin malını gasp edip onları öldüren, topraklarını ellerinden alan, orduyu dağıtan bir kimsedir. Ancak gaflet uykusundan uyanıp memleketin durumunu anlayınca Behrâm, Rûşen'e şöyle seslenir:

“Memleketi içine düşürdüğün bu ıstırap da ne demek oluyor? Askeri erzaksız bırakıyorsun, halkı allak bullak etmişsin! Sana emretmedik mi halkın erzakını zamanında ulaştır, ülkemin mamurluğundan geri durma, halktan hakkı kadar vergi al, hazineyi dolu tut diye! Şimdi ne hazinede bir şey görüyorum, ne askerin erzakı var, ne de halk eski hâlinde.” (Nizamülmülk, 2020a, s. 85).

Ancak bu hâlin oluşmasındaki temel etken de yine Behrâm'dır. Zira bu durum, Rûşen'in düşman devlet emirine yazdığı şu mektuptan anlaşılmaktadır.

“Bu gösterdiğin gevşeklik gafleti devleti götürür, ben seni ve senin efendiliğini istiyorum, mümkün olan her şeyi yerine getirdim. Falan falan pek çok askerî kumandanı çevirip, sana biate getirdim ve birçok askerî işsiz ve ekmeksiz bıraktım, bazılarını başka yerlere tayin ederek haylazlığa sevk ettim. Halkı aç ve zayıf bir hâle getirerek perişan ettim. Bütün bu zaman zarfında ele ne geçirdiysem senin ve senin hazinen için topladım. Bugün hiçbir padişapta böyle bir hazine yoktur. İşlemeli taç ve taht ve benzeri hiçbir yerde olmayan ve olmayacak olan altında meclis yaptırıldı. Ben

⁴ Behrâm-ı Gür, Sasaniyan sülalesinden Yezgird'in oğludur. Kuvveti, cesareti ve adaleti ile meşhur olmuştur (Bilgi için bkz. Onay, 2009, s. 27).

bu adamdan kendi hesabıma eminim, meydan boş ve hasmın gafildir. O gaflet uykusundan mümkün olduğu kadar çabuk koş.” (Nizamülmülk, 2020b, s. 44).

Ekonomik düzeni bozan, görevini ihmal eden kimselerle ilgili bir işlem yapılabilmesi için öncelikle onlardan haberdar olmak gerekir. Rûşen’in sarayında bulunan bir belgede yazılı olan yukarıdaki belgede yazılanlardan anlaşılacağı üzere hükümdar vezirinden ve onun yaptıklarından uzun süre haberdar olamamıştır. Rûşen, yaptıkları ile halkın yoksullaşmasına ve ileri gelenler ile zengin kimselerin sahip olduklarını kaybetmelerine neden olmuş bir vezirdir. Eserde Behrâm’ın Rûşen’in idamından sonra memleketi düzene soktuğu ifade edilmişse de bahsi geçen sorunlar tek bir kişi yüzünden oluşmuştur. En azından hükümdar, meseleden haberdar olduktan sonra gereken tedbirleri alarak daha büyük sıkıntıların yaşanmasının önüne geçmiştir. Tüm bu olanlar, aslında idarecinin halkına karşı sorumluluklarından birinin ihmali üzerine meydana gelmektedir. Bu mesuliyet de yöneticinin idare ettiği halkın hâliinden haberdar olmamasıdır. Esasında bu yükümlülüğün gelenekte ayrıca bir zorunluluk olarak değerlendirildiği görülmektedir. Yine gelenekte bu durumun çözümü olarak da denetim ve istişare mekanizmaları oluşturmanın gereğinden bahsedilmektedir (Bu husus hakkında bir örnek için bkz. Kavak, 2012, s. 39).

Hükümdarın halkın durumundan habersiz olduğu bir dönem de yine 17. asırdır. Nâbî, *Hayriyye* adlı mesnevisinde bu durumu açıkça ortaya koymuştur. Halkın fakirleşmesine neden olan kimseler, aşağıda belirtileceği üzere sadece tefeciler ve yardımcıları değildir. Devlet erkânından olup halkın malını kabzedenden yöneticiler de vardır.

Kâdı dellâl u miyâncı muhzır

Kethüdâ mâlına kabzın hâzır.

Davetçi kadı ve aracı mübaşir, kethüdanın malına el koymayı hazır durumdadır.

Pâdişâh korkusu Hak korkusu yok

Rişvete hırsı kadar deyni de çok

Ne Allah'tan ne de padişahın korkusu yok. [Üstelik] rüşvet almaya hırsı olduğu ölçüde de borcu var.

İstese dâyini medyûn çıkarur

İstese müflisi Kârûn çıkarur (Nâbî, t.y., s. 161)

İstese alacaklıyı borçlu, iflas etmiş kimseyi de Kârûn çıkarur.

Şair, halkın malının durumunu da bu şekilde ifade etmiştir:

Böyledür şimdi zamânun hâli

Düşmesün kimseye hâlkuñ mâlı (Nâbî, t.y., s. 110)

Halkın malı [yeter ki] kimseye düşmeyiversin. Zamanın hâli şimdi bu şekildedir.

Tüm bunlar olurken devletin uğraştığı işse tütün yasağıdır. Hâlbuki bu esnada olansa yetimin malına olmaktadır.

Kîse kîse alınan mâl-i yetim

Tütün içmekçe degül cürm-i ‘azim (Nâbî, t.y., s. 163)

Büyük suç tütün içilmesinde değil yetim malının kese kese alınmasındadır.

2.2.2. Hükümdarın Devletin Gelirlerini Gerekli Yerlere Kullanmaması

Tarsusî, *Tuhfetü't-Türk* adlı siyâsetnâmesinde beytûlmali dörde ayırmıştır. Manzum olarak belirttiği bu tasnifte müellif, beytûlmalin ilk olarak yolda kalan, fakir ve çaresiz kimseler için zekât olarak kullanılması gerektiğini belirtir. İkinci olarak cizye ve vergi olarak gayrimüslimlerden

toplanan paraların gaziler, sınırda bulunan askerler, kadılar, belediye işlerine bakan memurlar, müftüler gibi kimseler ile nehir yolları kazmak, mescitler imar etmek, kaleler yapmak gibi işlerde toplum menfaati için harcanması gerektiği söyler. Üçüncü kısmı ise sahihsiz tereke oluşturur. Buradaki mal ve gelirler ise tüm idarecilere ve ayrıca kefen parası, hastaların geçimi ile dul kimselerin çeyiz masrafı olarak kullanılır. Dördüncü kısmı da buluntu mallar oluşturur ve bunlar da fakir kimselere sadaka niyetiyle verilir. Bu tasniften sonra bu gelirlerin birbirine karışmaması gerektiği, böyle bir durumun ortaya çıkması hâlinde hükümdarın hata edeceği; hatta cezasının kıyamet gününde cehenneme gönderilmek olduğu belirtilir (Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî, 2018, ss. 102-104). Maverdî'ye göre ise haraç, cizye ve ganimet türünden toplanan vergiler ordunun donatılması, binek ve silah gibi Müslümanların ihtiyaçları için harcanmalıdır. Eğer bundan artarsa o zaman yoksul ve yolculara verilmelidir (Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, 2000, s. 92).

Gelibolulu Âlî de *Nushatü's-selâtîn*'in dokuzuncu gerekçesinde padişahın gelirlere dikkat etmesinden ve bu gelirleri nerelere harcaması gerektiğinden bahsetmiştir.

“Meşhur sultanlar ve İskender kıymetli hakanlar mademki savaş ganimeti ile isteğine ulaşmışlar; o hâlde savaş gelirleri ile çiftlik ve mülk sahibi olmasınlar. İmaret ve hastane yapmaya yardımda bulunmaları, kütüphane ve pek büyük medreselerin tamirine dikkat etmeleri ve bütün hayır ve sevapların inşasına özen göstermelidirler. Gerekli olmayan yerlere Müslümanların gelir kaynaklarını harcamak ve ziyan etmek ise gerçekten uygun değildir. Çünkü gelirlere imaret binasına ruhsat ve lazım olmayan mescit ve medrese yapılmasına şeriate göre izin yoktur. Diğer yandan bir padişah zafer kazandığı savaşta aldığı ganimet malını kendi zevk ve isteklerine harcamamalı, hayır ve iyilikler şeklinde harcayıp eserler ortaya çıkarmaya çabalamalıdır.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 107).

Müellif, gelirlerin nereye sarf edilmesi gerektiği hakkında bilgi verdikten sonra asıl mühim meselenin insan yetiştirmek olduğunu ve manzum olarak bunun Kâbe yapmak kadar önemli olduğunu belirtmiştir (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 107).

Malın fakirlere ulaştırılması hususunda divanlarda da çok sayıda örnek beyit vardır. Bunlardan bir tanesi yine Rûhî'dendir:

Ehl-i fakr u fâkadan ihsânun itmezsin diriğ

Buhl yok zâtunda dâyim itdügün in'âmdur (Ak, 2001, s. 521)

İhtiyaç sahibi olan kimselerden lütfunu esirgemezsin. Senin aslında cimrilik yoktur ve yaptığın da [insanlara] iyilikte bulunmaktır.

2.2.3. Doğru Kişilerin Hazinedar Olarak Tayin Edilmemesi

Kutadgu Bilig'de bilindiği üzere pek çok alanda çalışan kimselerin ayrı ayrı tavsifi yapılmıştır. Bu görevlilerden biri de hazinedardır ve onun hangi vasıfları taşıması gerektiği eserin otuz beşinci kısmında ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Öncelikle hükümdarın gönlüne şüphe girmemesi ve tayin olunacak kişinin atanabilmesi için hazinedarın dürüst ve kendisine güvenilen bir kimse olması gerektiği ifade edilmiştir.

“Beyin gönlüne şüphe girmemesi ve onu hizmette tutması için hazinedarın çok doğru, itimat edilir, iyi ve dürüst bir insan olması lâzımdır.”

Yûsuf Has Hâcib'in tavsifine göre hazinedar; kalbinde Allah korkusu bulunan, gönülden bağlı ve sadık olan, gözü ve gönlü tok, mal hırsına kapılmayan, helal ve haramı ayırt edebilen, tavırlarında güven veren, arzu ve heveslerine kapılmayarak nefisine hâkim olan, içki tüketmeyen, söylediklerine dikkat eden, yumuşak huylu ve tatlı dilli olan, ödünç aldığı şeyleri zamanında geri veren, hükümdarın kimilerine lütf göstermesinde hemen sözünü yerine getiren, işini ihmal etmeyen, gelir ve gideri dikkatli bir şekilde kayıt tutan fayda verecek veya veremeyecek şeyleri seçebilen, satın alınacak olan şeylerin ucuzunu ve pahalısını tanıyan, dikkatli, zekâ sahibi, tedbirli, hayâli, eli sıkı ve hesabı iyi bilen bir kimse olmalıdır (Yusuf Has Hâcib, 1959, ss. 203-208).

Lütfî Paşa'nın *Âsafnâme*'sinde de veziriazamın divana tedbirli, akıllı ve mal tahsil etmekten anlayarak, ağırbaşlı defterdarlar ataması gerektiği bilgisi vardır. Onlara bağımsızlık verilmesini telkin

eden Lütfi Paşa ancak kendi isteklerine uymamalarını ve padişahın yani devletin malına sahip çıkmalarını da ayrıca öğütlemiştir. Müellif, iki ismi de örnek olarak vermiştir. Daha önce iltifat ve unvana mazhar olan İbrahim Paşa ve İskender Çelebi'den birinin kumandan olduğu dönemde bazı suçlamalardan ve diğerinin hazine ve konaklamayı hatalı idareden dolayı padişahın gazabına uğradığı da ifade edilmiştir (Lütfi Paşa, 2017, ss. 43-44).

2.2.4. Halkın Fakirleşmesine Neden Olan Kimselerin Zulümleri

Gelibolulu Âlî, eserinin ilk bölümünde verdiği gerekçelerden beşincisinde, çeşitli yerlerde bulunan tefeciler ve onlara yardım edenlerin halka ettikleri zulüm neticesinde insanların fakirleşmesini anlatmaktadır.

“Beşinci gerekçe; köyler, küçük çiftlikler, kasabalar ve memleketlerde bulunan tefeciler, esnaf teşkilatındaki yerli başkanlar ve fasıklara yordakçı kimselerin vazifelerinden çıkarılması ve uzaklaştırılmalarıdır ki onların devam eden hâkimiyetlerinin ateşi fakirlerin ocağını yakmış; güç ve zenginlik ile kazandıkları zorbalıkları, halkı düşkünlük toprağına düşürmüştür. Emir sahiplerinden çok onların verdiği hükümler geçerlidir.

Çok yönlü iktidarları bir derecededir ki yaratılışları, vali ve kadıların korkusundan uzaktır. Zira emir sahipleri geçici ve onlar [ise] halka zorbalık ile süreklidirler. Hatta hükümleri geçip sözü dinlenen ve kendisine itaat edilip boyun eğilen emir sahipleri dahi onlarla dostça geçinme semtinde vefalı, fitne ve fesat silsilesini hareket ettirmekle de halkı genel isyana sürüklemelerinden korku ve dehşetlerini ispat etmek üzeredirler. Şüphesiz görünüşte dinar ve dirhem dağıtırlar ve bir dirheme bin dirhem aldıkları kimse için yine “borçlumuz” derler. Bu şekilde fakirler borçtan kurtulmaz ve nice zaman sonra doğacak evlatları bile borç belası bağından kurtulamaz. Kendileri, tefecilere para ile satın alınmış köleler ve evlatları da hayırsız evlatlarının evlatlarına miras bırakılarak intikal etmiş dert çektikleri memleketler derecesinde olurlar.

Böylece haksızlıkları âdet edinmiş olan vekiller ve yordakçı olan fasıklar dahi kâfirî ceviz ağaçları gibi zulüm ve düşmanlık zemininde kararlı ve zorbalık eli ile halka hürmet olunmuş sığınacak yerler olurlar. Hiçbirisi azil ile görevden uzaklaşmaz ve neslinin tükenmesine dek fitne ve fesat silsilesi tükenmiş olmaz.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 322).

Müellif, verdiği bilgilerin sonucunda halka baskı kurarak onların fakirleşmesine ve tüm ömürlerinin borç ödemekle geçmesine neden olan bu kimseler hakkında çözüm yolunu ise şu şekilde vermiştir:

“Oysaki tüm âlemin sığındığı padişah, konuşmalarından uyanık olup bunlar gibileri bazı adalar veya Kıbrıs ve Rodos gibi nadir çöllere uzaklaştırmayı ve sürülmeyi buyurular ki halk zulümlerinden uzak olsun; bu sayede memleketin ve çiftliklerin fakirleri gerektiği gibi zenginleşsin ve düzen bulabilsinler.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 322).

Gelibolulu Âlî ile aynı sırada yaşamış Bağdatlı Rûhî ise sosyal konulara değindiği “eksilmede” redifli kasidesinde zenginlerin zamanın Kârûn'u dahi olsalar kanaat etmediklerini belirtmiştir (Buyruk, 2015, s. 265).

Kâni' olmazlar cihânda olsalar Kârûn-ı vakt

Ağniyânun tîre-kalbinden gînâ eksilmede (Ak, 2001, s. 151)

[Zengin kimseler] zamanın Kârûn'u olsalar dahi dünyada kanaat etmezler. [Bu nedenle] onların karanlık kalplerinden tok gözlülük eksilmektedir.

Halkın fakirleşmesine neden olmuş bir grup da eşkıyalardır. Ancak burada önemli bir husus, eşkıyanın saldırılarının dışında işi birbirine havale eden ve müdahalede bulunmayan yöneticilerin halkın durumuna ilgisizliğidir. Bu durumun sonucu olarak da devlet makamlarının halkın gözündeki itibarı da azalacaktır.

Eşkıyâ dest-i tecâvüz uzadur etrâfa

Fitne ayağı turar râyet-i fetret kalkar

Eşkıyalar memlekette başkalarının haklarına el uzatırlar. [Bundan dolayı] fitne çıkmakta ve karışıklık sancağı yükselmektedir.

‘Arz idüp oturur ise vükelâ birbirine

Şeref-i mansıb u ‘unvân-ı sadâret kalkar (Ak, 2001, s. 574)

Vekiller [yapılması gerekenleri] birbirlerine arz edip hiçbir şey yapmazlarsa devlet makamlarının izzeti ve vezirlik unvanı da ortadan kalkacaktır.

2.2.5. Merkezî Yönetimin Zayıflaması

Nâbî'nin *Hayriyye*'sinde eleştiride bulunduğu kesimlerden biri de taşrada yaşayanlardır. Bu bölgelerdeki insanların para hırsına yenik düşmeleri eserde şu şekilde anlatılmıştır.

Akçedür taşranuñ ancak hüneri

Hakk olınmış hünerün sanki yiri

Taşranın hüneri ancak paradır ve bu hünerin yeri sanki hak edilmiştir.

Kalmamış şimdi hele zerre kadar

Taşra yirlerde ma‘ârifden eser (Nâbî, t.y., s. 13)

Şimdi taşra yerlerde özellikle marifetten bir eser kalmamıştır.

Nâbî, mesnevisinin ayanlarla ilgili kısmında devletin merkezî otoritesinin oldukça zayıfladığını ve taşra yöneticilerinin halka yönelik baskılarını esasında açıkça ortaya koymuştur. Bu topraklardaki yöneticiler halka eziyette bulunmakta ve onların mallarını gasp ederek kazanç sağlamaktadırlar (Aka, 2011, s. 25). Şair, bu durumun düzelmesini ise yine siyâsetnâmelerde sorunların çözümü için söylenen temel hususa bağlamıştır.

Şer‘ ile görse umûrı hükkâm

Yaramaz kande bulur şöhret ü nâm (Nâbî, t.y., s. 111)

Hâkimler işleri Allah'ın emirleri üzere görseler kötü [yöneticiler] nerede şöhret sahibi olacaklar?

2.2.6. Devlet Adamlarının Gelirleri Keyfi Olarak Harcamaları

Maverdî'ye göre hükümdar devlet yönetiminde mal konusuna dikkat etmelidir. Bu konuda hükümdarın özen göstermesi gereken en önemli husus ise malın helalliyiği veya haram oluşudur. Bunlar da hükümdarın şahsi malı ve kamu malı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır (Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, 2000, s. 91). Siyâsetnâmelerde hükümdarların şahsi malı değerlendirilirken padişahların muhakkak surette zengin olmaları öğütlenmiştir. Memleketin haraç, öşür ve ganimetleri onların tasarrufu altındadır. Padişahlara zenginliğin tavsiye edilmesi ile servet sahibi olmalarının saltanatlarının kudretinin bir ölçüsü sayılmasında da bir amaç vardır. Bu maksat, onları hazinenin tükenmesi veya azalması gibi bir durumda halkın malına tamah etmemeleri için devlet hazinesinin mallarını ve kendi özel mallarını israf etmelerinden ve saçıp savurmalarından sakındırmaktır. Padişahların mal harcamada şüphesiz itidali gözetmeleri gerekmektedir. Mesela ordusuna karşı bir padişah asla cimri olmamalıdır. Zira bu durum, askerlerin onu sevmemelerine, ordudan ayrılmalarına veya gerektiğinde canlarını feda ederek tehlikelere atılmada gevşeklik göstermelerine sebep olur (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020, ss. 429-430). Tüm bu nedenlerden dolayı da devlet hazinesinin nereye harcanacağına çok dikkat edilmeli ve hiçbir surette keyfi harcamalarda bulunulmamalıdır.

Nushatü's-selâtin'de eserin sekizinci gerekçesinde gelirlerin keyfi olarak nerelere harcandığı hakkında önemli bilgiler vermiş olan Gelibolulu Âlî esasında çok ağır eleştirilerde bulunmuştur.

“Veyahut dirliğin gelirlerinin sadece yeme içme yahut kadınların ve kızların altın, inci gibi revaçta olan çeyiz masrafları için harcamak, eksiklerinin savaş ve çarpışmalarda kullanacakları silah

ile sefere hazırlanırken onun çerçi gibi heybesiyle orduya katılması beğenilen görüşe uygun değildir. Ahbap ve sadık dostları dünya gelinine karşı yiğitçe gayret ve neşe ile arzu endam ederken onun, dilenci ve çerçi gibi kiminden silah ve at ve kiminden savaş alet ve edevatı toplayıp başkalarından aldığı aletle gerdeğe girmesine benzer.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 106).

Müellifin belirttiklerinden anlaşılacağı üzere tımar sisteminde de önemli sorunlar görülmeye başlanmıştır. Zaten ekonomik ve askerî amaçları dışında padişahın merkezî bir yönetim örgütü oluşturmasını sağlamış olan sistem, aynı zamanda eserin yazıldığı dönem de olan 16. yüzyılın sonlarından itibaren önemini yitirmeye başlamıştır (Özbilgen, 2007, s. 272).

Hayriyye adlı mesnevisinde Nâbî ise devlet erkânının masraflarının hesap edilemeyecek kadar çok olduğunu ve bu nedenle onların harcamalarının belirlenemeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

Mansibun masrafı hod nâ-ma‘dûd

Hiç olunmaz ana ta‘yîn-i hudûd (Nâbî, t.y., s. 152)

Devlet makamlarının masraflarının da hesabı yapılamamaktadır. Bu masraflara herhangi bir sınır da belirlenememektedir.

2.2.7. Eyalet ve Sancaklara Tayin Edilen Yöneticilerin Devlet Hazinesini Zarara Uğratmaları

Osmanlı idaresinde beylerbeyi konumunda bulunan idareciler, eyalet ya da sancaklara gönderilmişlerdir. Padişahın vekili olarak sadrazam, nasıl mutlak bir yetki sahibi olmuşsa beylerbeyileri de kendi yönetim yerinde tıpkı sadrazam gibi saltanatın vekili olmuşlardır. Bu makamda bulunanlar, eyalet içinde istedikleri tayinleri yapmışlar, devlet işlerini görmüşler ve davaları dinlemişlerdir. Eyalette olup biten iyi veya kötü her şey de onlardan sorulmuştur. Diğer yandan buldukları yerdeki bütün emirler, kadılar ve hükümet memurları da onların emrine itaatle yükümlü tutulmuşlardır. Bu beyler, önceki dönemlerde tımar ve zeamet dağıtmak konusunda tam yetkili iken 16. asrın ikinci çeyreğinden sonra ancak çok küçük tımarları verebilme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca onların en az dört yüz bin akçe gelir getiren çeşitli değerli dirlikleri olmuştur (Özbilgen, 2007, ss. 206-208).

Osmanlı devlet yönetiminde anlaşılacağı üzere çok önemli bir yerde bulunan beylerbeyiler, sancaklardaki beylerin âmiri durumundadırlar. Gelibolulu Âlî, eserinde atandığı yerde doğrudan malî işlerde söz sahibi olan beylerbeyiler hakkında da bilgi vermiştir.

“On yedince gerekçe, merkez harici civar yerlerde bulunan beylerbeyinin eyalet defterdarı olmaması, sultanların hazinelerinin ve Müslümanların gelirlerinin onların zorbalıklarıyla yok olmamasıdır. Bir beylerbeyi, beş-altı yüz asker maiyetiyle acele eden, yutma ve göstermeme vadilerinde hizmete hazır olup “Vekillik bana verilmiştir ve mal varlığının tasarrufu benim himmet elime uygun görülmüştür.” diye aç kurt gibi işe girdiğinde ve koyun sürüsü gibi halktan yağmaya başladığında bir defterdar nasıl onu durdurmaya güç yetirir? Buna mani olmaya başladığını varsayalım, hüküm üstün olanın iken onun pusulasıyla hangi çalışan iş yapar? Defterdarın azar ve ayıplama ile onu korkuttuğunu farz edelim, beylerbeyi katil ve öldürme ile korkutur. O, kalem ehli olmasının gereğince “Saraya arz ederim.” derse beylerbeyi, darağacına çekmek ve siyâset afetlerini yürütür. Öyleyse hangi iş yapan ki “Ölmektense yaşamak yeğdir.” demesin ve imkân ile zaman elinde ise beylerbeyine yedirip kendi dahi bulduğunu yemesin? Adı defterdar, karalanmış bir defteri var; ancak gümüş para ve dinarın idaresi beylerbeyine ihale edilmiş büyük bir hizmettir.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 342).

Bir eyalet veya sancakta çok çeşitli işlerde vazifeli olan beylerbeyi ile defterdarın arasındaki geçenleri ifade eden Âlî, daha sonra da Bağdat’taki defterdarlık vazifesinden ve gelirinin otuz bin floriden fazla olmayan eyalete niçin beylerbeyilerin talip olduklarına bir anlam veremediğinden bahsetmiştir.

“Bu aciz ki 992/1585 tarihinde hilafet merkezi Bağdat’ta defterdar olmuştum. Zamanımda görevinden uzaklaştırılan beylerbeyleri kırkar bin altınla Bağdat eyaletine alıcı olarak buldum. Her ne zaman ki hazine peşin olarak aldıkları yıllıkları hesap ettim, otuz bin floriden fazla olmadığını

anladım. Öyleyse “Neden bu kadar altın versinler ve Bağdat eyaletine can kadar kıymet vererek talip olsunlar?” diye birinin makbuzlarını inceledim. Defterdarlar mâbeyni olmakla devlet hazinesine bir senede yüz on yük akçe ve kendi hazineleri olarak bilinen *boş harabeye* ise iki yüz kırk yük akçe tahsil ettiklerini öğrendim.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 342).

Müellif, gerçekleri öğrendikten sonra ise mevcut durumu değerlendirmiş ve beylerbeyinin defterdarı, defterdarın ise beylerbeyini korkutarak rüşvet aldığını ifade etmiştir.

“Şüphesiz vekillikleri iptal edilse ve o hizmet sadece defterdarlara ihale edilse devlet hazinesinin günden güne zenginleşmesi ve onlardan meydana gelen rüşvet pazarının da önüne geçilmiş olurdu. Allah’ın adına ve yüceliğine yemin olsun ki vekillik ile kırk bin altın saydıkları eyalete vekillik olmaksızın beş bin flori vermezlerdi. Belki müşteri sayımına bile karışmazlardı. Sözün kısası onların vekilliğinden maksat gelir kaynaklarını yürütmek olsa da verdikleri zararlar açıkça ortadadır ve eğer sadece defterdarlara haksızlık ediliyorsa rüşvetin iki kısım olduğu da apaçık bir şekilde meydandadır. Biri kılıcıyla korkutup alırsa diğeri de kalemi ile korkutup alır.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 342).

Âlî, kendisinin tespit ettiği bu meseleler üzerine verdiği bilgiler ile devlet hazinesinin nasıl zarara uğratıldığını ayrıntılı olarak izah etmiştir.

2.2.8. Devlet Hazinesinin İsraktan Korunmaması

İsraf, her şeyden önce çok zararı olan, gereksiz yere ve ölçüsüzce yapılan ve farklı yönleri bulunan manevi bir hastalıktır. Ferdî olarak ölçüden uzaklaşılabilirdiği gibi toplumsal olarak da bu mizana uyulmayabilir. Eğer israf olarak değerlendirilmesi gereken harcamalara yönelen devlet olursa yine ekonomik sorunlarda olduğu gibi sosyal ve siyasal karışıklıkların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir.

Devlet ekonomisine olumsuz etkilerinden dolayı siyâsetnâmelerde israfın sebep ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Buna etkin bir örneği *Ahlâk-ı Alâî*’inde Kınalızâde Ali Çelebi vermiştir. Eserde şair ve şarkıcılara fazlaca bahşişler verilmesi, onlarla gereksiz etkinlikler yapılması, faydasız süs eşyalarına gereğinden çok para sarf edilmesi gibi sebeplerle hazinenin boşaltılması durumunda çeşitli olayların çıkacağı, askerlerin mühimmat taleplerini karşılamakta zorlanılacağı ve büyük bir kargaşa ortamının oluşacağı; hatta bu durumun devlette inkılabı dahi neden olabileceği belirtilmiştir. Buna emsal olarak verilen devlet ise Abbasîler olmuştur. Abbasî halifelerinin zamanında şaire beyit karşılığında yüz bin akçe ve şarkıcıya şarkısından ötürü bin dinar verdiği; özellikle Halife Muktedir’in hazineye bulunan değerli eşyaları kadın ve hizmetçilere bol bol dağıttığı, sonunda hazine boşalınca devlet ileri gelenleri ile askerlerin talepleri karşısında vezirlerin aciz kaldıkları, bir yıl içerisinde çok sayıda vezir değişmişse de hiçbirinin devletin kötü durumuna çare olmadıkları, sonunda Muktedir’in bir hizmetçi dostu tarafından öldürüldüğü ve böylece devlet düzeninin bozulduğu da eser içerisinde israfı dair verilen örnekte anlatılmıştır (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020, s. 430).

Cömertlik, bu bilgilerden anlaşılacağı üzere israfı varmadığı müddetçe güzel bir haslettir. Siyâsetnâmelerde bu şekilde ölçüyü kaçıran kimselere yapılan bir uyarı da Allah’ın müsrifleri sevmediğidir. Buna ek olarak da israf edilerek dağıtılan malın eğer ganimetten ise kişinin hain, kendi malından ise müsrif olarak sayıldığı da ifade edilmiştir (Kâdî Hüseyin b. Hasan, 2018, s. 340).

Gelibolulu Âlî de israf konusuna eserinde ayrıntılı bir biçimde değinmiştir. Müellif, ilk bölümün on dördüncü gerekçesinde beytülmalın israf edilmemesi ve hazineye nakdin oluru olmaz yere harcanmaması gerektiğini belirterek hazinesiz padişahın sermayesiz tacire döneceğini ve zengin iken gücünü kaybetmiş bir ağaya benzeyeceğini belirtmiştir. İsraf olarak görülmesi gereken harcamalara örnekler de vermiş olan Âlî, çözüm olarak da temelde giderlerin hesaplanıp israf ve savurganlığa neden olanların kaldırılmasını ve gerekli olan harcamalara da çeki düzen verilmesi gerektiğini söylemiştir (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, ss. 113-116). Ayrıca eserin başka bir kısmında Tâcâdelerden bahsederken müellif, onlardan bir beyin müsrifliğini de şu beyitlerle ifade etmiştir:

Lâle-rûyâna anun isrâfın

Jâle ancak ider gülîstâne

Onun gereği olmayan harcamaları, lale yüzlü güzeller içindir. Kırağı ancak gül bahçesine düşer.

Fukarâya i'tâ deminde velî

Eli yaklaşmaz idi hemyâne

Ancak ihtiyaç sahiplerine ihsanda bulunması gerektiği zamanda eli hiç kesesine gitmezdi.

Kanda bir hîr ü küştenî

Müstehkîdî lutf u ihsâne (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, ss. 377)

Nerede bir pervasız veya öldürülmeye layık kimse varsa lütuf ve ihsana [o] layık görülürdü.

2.2.9. Mali İşlerden Sorumlu Kimselerin Rüşvet Almaları

Rüşvet, ilk çağlardan beri varlığı bilinen, işlerde kolaylık ve çabukluk sağlanması için başvurulan yasadışı bir yoldur. Rüşvet alma ya da metinlerde geçtiği şekliyle *irtişâ* hakkında Türk-İslâm literatürü içerisinde kaleme alınmış olan ve devlet yönetimi ile alakalı bilgi içeren pek çok eserde bilgi vardır. Siyâsetnâmelerin haricinde manzum ya da mensur yazılmış çok sayıda eserde dahi rüşvet ve etkilerinden bahsedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde maliye işlerine bakan en önemli hizmetliler defterdarlardı. Pek çok grupta olduğu gibi bu grubun içinden de rüşvet alarak bu alandaki görevlerini kötüye kullanan kimseler olmuştur. 1589 yılında sikke basımının mültezimi bir Musevi, zamanın defterdarı Mahmut Efendi'ye asker maaşlarının ayarı bozuk sikke ile ödenmesi için iki yüz bin akçe rüşvet teklif etmiş; ancak Mahmut Efendi bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa işe karışmış ve rüşveti almıştır. Tarihte yeniçeri maaşlarının bozuk akçe ile ödenmesinden dolayı "Beylerbeyi Olayı" adıyla anılan bu hadise, daha sonra bir ayaklanmaya neden olmuştur. Buna benzer rüşvet olayları ayrıca vergi toplama ile ilgili de yaşanmıştır. Mesela 18. asırda yüksek makamlarda bulunan yöneticilerin dahi Hristiyan reayadan rüşvet alarak onları vergiden muaf tuttukları dahi kayıtlıdır (Mumcu, 2005, ss. 95-97).

Divan şairlerinin şiirlerinde de yukarıda belirtildiği üzere rüşvet çokça işlenmiş bir meseledir. Bu konunun her asırda şairlerce işlendiği görülmektedir. Bağdatlı Rûhî'den şu beyti durumun vahametini ortaya koyan bir örnektir:

Ekserî kâdîlarun rüşvet tarîkîn tutmada

Hürmet-i şer'-i Resûl-i müctebâ eksilmede (Ak, 2001, s. 151)

Kadîların çoğu rüşvet yolunu tutmuşlardır. Seçkin Peygamber'in şeriatine hürmet ise azalmaktadır.

Şair, yukarıdaki beyitte adaleti tesis etmesi gereken kadîların -üstelik onların çoğunun- rüşvet aldıklarını belirtmektedir. Bir sonraki asrın şairi olan Nâbî'den bu konuya birkaç örnek iki beyit ise şöyledir:

La'net ol mâla ki şer'î satasın

Hükm-i Mevlâ'yı yabana atasın

Şeriatî satarak ve Allah'ın hükmünü yabana atarak [elde ettiğin] O mala lanet olsun!

Hakkı ibtâl idesin rişvet için

Dini mâla viresin devlet için (Nâbî, t.y., s. 163)

[Zira sen] Hak olanı rüşvet için hükümsüz bırakır, mülk edinmek için dini mal karşılığı verirsin.

Rüşvetle alakalı söylenmiş olan beyitlerde yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi rüşvet alan kimseler genellikle İslâm dininde rüşvetin yasaklanmış bir uygulama olması üzerinden tenkit edilmiştir.

Celalzâde Mustafa'nın *Selimmâme* adlı eserinde de devlet erkânının rüşvet alması ile ilgili ağır eleştiriler yapılmıştır. Müellif, eserinde II. Bayezid Han zamanında ülkenin bozulan düzeni ile ilgili bilgi vermiş ve eserin tamamında pek çok yerde rüşvetten bahsetmiştir. Bu beyitlerden biri de şu şekildedir:

Terakkî buldı rüşvetle denîler

Tutuldu gül gibi elde ganîler (Celâl-zâde Mustafa, 1990, s. 57)

Bayağı kimseler rüşvetle yükseldiler. Nice kıymetli kimseler ise gül gibi elde kaldılar.

Kabiliyetsiz kimselerin yükselmesi elbette mahir kimselerin makamca yükselememesine yol açacaktır. Eserin başka bir kısmında da yine devlet adamlarının rüşvetle yükselmeleri şu şekilde tenkit edilmiştir:

'Acebdür kalb-i mâ'il irtişâya

Anunçün tiz irişürler kazâya

Kalbin rüşvete meyilli olması şaşılacak bir şeydir. Bunun içindir ki [rüşvet alanlar] beklenmedik belalarla çabuk karşılaşurlar.

Geçirür demleri hayretler ile

Diler şâh olmağa rüşvetler ile (Celâl-zâde Mustafa, 1990, s. 67)

[Rüşvet alan kimseler] zamanlarını şaşkınlık içerisinde geçirirler ve aldıkları rüşvetle hükümdar olmayı arzularlar.

2.2.10. Devlet Hazinesinden Pay Alanlarda Gereken Vasıfların Bulunmaması

Gelibolulu Âlî, eserinin ilk bölümün sekizinci gerekçesinde padişahın, emir sahibi olan beylere, askerlere ve tımar sahiplerine ihsanının yüceliğini göstermesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bahsi geçen kimselerde bulunması gereken özelliklerden de bahsetmiştir.

"Gerek ümera ve melikülümeradan gerekse maaş alan yeniçeri, sipahi ve büyük tımar sahiplerinden ve bilcümle devlet hazinesinden pay alan herkes, din-i mübin gayretini çekmelidir. Hizmetçi ve maiyet halkının ihtiyaç duyduğu silah, süngü ve mızrağını temin ederek rahatlamasını sağlayan, alet ve edevatın temini yolunda büyük çaba göstermeli, emsallerine üstünlük sağlayarak şöhret meziyetinden ötürü daha fazla pay alma gayreti içinde olmalıdır." (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 106).

Anlaşılabileceği üzere müellif, devlet hazinesinden pay alan herkesin ilk önce din gayreti içinde olmaları ve bu yolda üzerine yüklenen sorumluluğu yerine getirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ancak bunun için de o makamlara layığı veçhiyle gelen kimseler atanmalıdır. Zira klasik şiirde çok sayıda şair dünyanın düzeninin bozulmasını kemâlât sahibi kimselere itibar edilmemesine bağlamıştır. Devlet makamlarında bulunması gereken vasıflı kimselere ise maalesef rağbet edilmemektedir. Bu durumu Bağdatlı Rûhî şu şekilde ifade etmiştir:

Hâkipâ oldu ser iken şimdi her âlî-neseb

Mâlile erbâb-ı devlet oldu cümle bed-neseb

Merdüm-i dâna olan her dem çeker dürlü ta'âb

Âlemün âhir harâb olmasına budur sebeb

Gitdi hayfâ kalmadı ehl-i kemâlün rağbeti (Ak, 2001, s. 218)

Yüksek yaratılışlı kimseler yüksek makamlarda iken şimdi zelil oldular. Devlet erbabı mal-mülk ile hep kötü yaratılışlı kimseler hâline geldiler. Âlimler ise türlü zahmetler çekmekte. Dünyanın nihayette harap olmasına sebep de işte budur. Ne yazık ki fazilet sahibi kimselere [artık] itibar edilmemektedir.

2.2.11. Gerekli Denetimlerin Yapılmaması

Maverdî, *Dürrü's-sülûk fi-siyâseti'l-mülûk* adlı önemli siyâsetnâmesinde hükümdarın denetlemesi gereken dört grup görevli olduğunu belirtmiştir. Bunlar vezirler, kadı ve hâkimler, kumandanlar ve haraç memurlarıdır. Bu kategoriler içerisinde dördüncü olarak ifade edilmiş olan haraç memurları, hükümdarın halkı ile kendisi arasında vasıta olan kimselerden oluşmuştur. Eserde bu memurların devletin malına karşı dürüst ve görevlerinde de doğruluktan ayrılmayan kimselerden olmaları durumunda devletin hazinesi zenginleşeceği ve ülkenin bayındır hâle geleceği ifade edilmiştir. Eğer haraç memurları onlara atfedilen bu vasıfların aksini taşır, topladıkları devlet mallarına ihanet eder ve sorumluluk taşıdıkları görevlerde zulmederlerse devletin gelirlerinin azalacağı ve ülkenin harap olacağı; bunun üzerine askerlerin hükümdarın aleyhinde davranacağı ve bu karışıklığın da tamiri pek çetin sonuçlar doğuracağı da ilgili kısma eklenmiştir. Eserde bir örnek olarak Halife Me'mûn verilmiştir. Verilen örnekte ilk olarak Irak köylerinin vergilerinin toplanması için vergi memurlarının halife tarafından görevlendirilmelerinin ardından Ubeydullah b. Hasen el-Anberî'nin halifeyi uyardığı söylenmiştir. Bu ikazda Allah'ın hükümdara bu işleri emanet olarak verdiği, yöneticinin de işleri görevlendirme yoluyla elinden çıkarmaması gerektiği anlatılmıştır. Bunun üzerine Halife de bu uyarıyı haklı bulmuş ve vergi memurları ile yaptığı sözleşmeleri feshetmiştir. Bu kısımda vergi memurlarının mutlak görevlendirme şeklinde vazifelenmesi ile ilgili yapılan uyarı ise dikkat çekicidir. Zira bu şekilde yapılan görevlendirmelerde vergi memurlarının müstakil yetkilere sahip olacağı ve bunun da işlerin bozulmasına yol açabileceği konusunda halifeye nasihat edilmiştir (Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, 2019, ss. 74-78).

Fiyatlandırmalarla ilgili denetimlerden bahsedilen eserlerden biri de Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın siyâsetnâmesidir. Eserde bu konunun işlendiği bir bölümünde fiyatların yalnız kadı veya çarşı ağalarına bırakılmayıp her zaman ve günlük olarak denetlenmesi gerektiği ve yapılan bu tür işlemlerle her şeyin değerine uygun olarak satılmasının sağlanmasına dair nasihat edilmiştir. Yazar, fiyatlandırmaların küçük bir iş olarak görülerek padişah ve vezirlerin ilgisinden uzak kalmamasını, böyle bir durumun ortaya çıkması hâlinde kadının tek başına bu işi yürütemeyeceğini ve sadrazamların da mesele ile ilgilenmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Gerekli tedbirlerin alınmaması hâlinde ise herkesin istediği gibi alım-satım yapabileceği; böylece ayak takımının zenginleşeceği ve halkı soyacakları da eserin bu kısmında verilen nasihatlere eklenmiştir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969, s. 24).

Osmanlı ticaret hayatı içerisinde narh sisteminin uygulanmasına rağmen zamanla yaşanan aksaklıklar yüzünden düzeni bozulan piyasanın halini gören Osmanzâde Tâib de pazarlarda satılan ürünler için önceleri olduğu gibi uygun fiyat konulmasının önemini vurgulamıştır. Şaire göre halk, o dönemde yaşanan kıtlık ve yokluktan ancak bu şekilde kurtulabilecektir.

İhtimâm eyle narha sultânüm

Def' ola ehl-i beldeden bu galâ (Öztekin, 2004, s. 189)

Sultanım! Fiyatlandırmaya fazlaca dikkat et [ki] bu pahalılık şehir halkı [üzerinden] kalksın.

2.2.12. Devlet Hazinesindeki Dengeyi Bozan Savaşların Yapılması

Doğu geleneğindeki siyâsetnâmelerde devletin yaptığı savaşlar ile ilgili de önemli bilgi ve nasihatler yer almaktadır. Kimi zaman savaşlar ile ilgili hususlar, eserlerin genelinde olduğu gibi makam sahibi kişiler üzerinden anlatılmıştır. Örneğin savaşmadan durumu kurtarmak mümkün olduğu hâlde sultanı savaşa sürükleyen vezir, Alâeddîn Keykubat'a Zencânî tarafından sunulan siyâsetnâmede şu şekilde anlatılmıştır.

“Enûşîrvân⁵ der ki: ‘En kötü vezir savaşmadan durumu kurtarmak mümkün olduğu hâlde sultanı savaşa sürükleyendir.’ Çünkü normal bir durumda savaş, birikmiş malları yok eder ve insanların helakine sebep olur. Yine Enûşîrvân der ki: ‘Yanında cahil vezir bulunan her melik, ortaya çıkıp da çığ düşürmeyen ve yağdırmayan bulutun durumu gibidir.’ Ezcümle her zaman devletin vakarını korumak ve düşmanlığı yok etmek, canlıları telef etmeksizin malla sağlamak mümkün olursa malı cana tercih etmek daha uygundur.” (Zencânî, 2019, ss. 229-230).

Zencânî, Enûşîrvân’dan alıntıladığı ilk cümlede savaşların daha önce tasarruf edilerek türlü zorluklarla biriktirilmiş olan malların savaş sırasında harcanacağını; ayrıca savaşların insan kaybına da neden olduğundan çeşitli yönlerden devletin sorunlar yaşayacağını ifade etmiştir.

Zencânî’nin eserinin dışında başka siyasetnâmelerde de savaşların ekonomiyi yıpratıcı etkisi hakkında malumat verilmiştir. Örneğin *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*’nde Sultan III. Mustafa zamanında 1768 yılında başlatılan Rus seferinin ekonomik etkisi ile bilgiler yer almaktadır. Her şeyin bol ve ucuz olduğu günlerde binlerce güçlkle toplanıp biriktirilen hazinedeki paraların bu savaş sırasında kuruşuna kadar tüketildiği, yapılan anlaşmadan sonra devletin kendini toparlayamadığı ve masrafların daha çok arttığını ifade eden müellif ayrıca düşmanın hazinedeki nakit sorunundan haberdar olması ile alınan mağlubiyetin çok daha geniş bir sahaya yayıldığını da belirtmiştir (Uçman, 2017, s. 77).

Yukarıda belirtildiği üzere sefere çıkmak için asker ve güçlü bir bütçe lazımdır. *Hayriyye*’de bu gereklilik şöyle ifade edilmiştir:

Sefere gitmeğe ‘asker lâzım

‘Askere masraf için zer lâzım (Nâbî, t.y., s. 153)

Sefere çıkmak için asker ve askerinin masraflarını karşılamak için de altın gereklidir.

Savaşlarla ilgili olan bir husus da yine devlet yöneticileri ile ilgilidir. Zira kimi devlet yöneticileri mal-mülk elde etmede türlü sahtekârlıklar ederken mesele savaş olunca kaçılacak yer ararlar.

Lâbüd eyler o harâmî-zâde

Hîle hem masrafa hem îrâda

O haramîzâde muhakkak harcamak ve gelir elde etmek [hususlarında] sahtekârlık eder.

Bâ-husûs olına teklîf-i sefer

En yakını gözedür semt-i mefer (Nâbî, t.y., s. 153)

Her ne zaman [ona] sefer teklifi yapılırsa kaçabileceği yakın bir yeri gözetir.

2.2.13. Askerlerin Sayıca Çok Olması

Lütfî Paşa, eserinin hazine ile ilgili kısmının bir bölümünde her şeyden önce devlet gelirlerinin sadrazam tarafından giderlerden çok daha fazla hâlde getirilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra ayrıca bu makamdaki kimsenin askerlerin sayısını artırmaktan da kaçınması lüzumunu söylemiştir. Asker sayısı ile ilgili hususu Paşa, “Asker az gerek uz gerek.” şeklinde belirtmiştir. Maaşlı olan on beş bin asker ona göre fazladır ve her yıl bu kadar kişiye maaş yetiştirmek de bir başarıdır (Lütfî Paşa, 2017, s. 43).

Asker sayısı konusundaki telkinlerini, bu bahsedilenlerden de anlaşılacağı üzere Lütfî Paşa devlet hazinesinin gelir gider dengesinin bozulabileceği endişesiyle söylemiş olmalıdır. Ayrıca Paşa’nın yukarıda belirtilen sözünden anlaşılacağı üzere askerlerin sayıca fazla olmasının değil becerikli ve mahir olmalarının ehemmiyeti vardır.

⁵ Enûşîrvân veya Nûşîrevân, İran’ın Sasaniyan soyundan ve adaleti ile meşhur bir hükümdardır. Hz. Peygamber’in doğumu bu hükümdarın hâkimiyetinin son yıllarındadır. Çok yönlü bir padişah olan hükümdarın adı Hüsrev’dir. Nûşîrevân ise ona halk tarafından verilen bir sıfattır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Pala, 2004, s. 362).

Nâbî de divanındaki bir beyitte masrafı askere benzetmiş, bu teşbihle masrafların çok olduğunu ve askerlerin masrafına da güç yetirilemeyeceğini belirterek Allah'tan devlet hazinesine kuvvet vermesini niyaz etmiştir.

Leşker-i masrafa tâkat getirülmez Nâbî

Kuvvet ihsân ide Allâh meğer îrâda (Bilkan, 1993, s. 933)

Ey Nâbî! Masraf askerine güç yetirilemez. [Bu nedenle] Allah devlet hazinesine kuvvet ihsan eylesin!

2.2.14. Zaman Zaman Ekonomiyi Etkileyen İsyanların Çıkması

İsyanlar, devlet ekonomisini ve gücünü olumsuz etkileyen faktörlerden biridir. Bilindiği üzere 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin düzenini etkileyen ve tarihte “Celâlî İsyanları” olarak anılan bir başkaldırı vardır. Bu isyanın devlet ve topluma verdiği hasarı Osman Paşa'ya sunduğu müseddeste ifade eden Bağdatlı Rûhî şiirinde bir an önce isyanın sona erdirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir.

Pâdişâhun gerçi yolında iden çokdur cidâl

Sen kılıcsın sende var ey merd-i meydân özge hâl

‘Azm-i cezm it kim Celâlî kıldı mülki pâymâl

Muntazırdur sana serdâr-ı şeh-i ferhunde-fâl

Hayl-i rezmün Rüstem'isin ehl-i bezmün Hâtem'i

Hak sana kılmış müselleme rezm ü bezm-i 'âlemi (Ak, 2001, s. 217)

Aslında padişahın yolunda cenk eden çoktur. Ey savaş meydanlarının yiğidi! Sen kılıcsın ve senin kendine özgü bir hâlin vardır. [Artık] kesin bir karar ver, [zira] Celâlî ülkeyi altüst etti. O talihi kutlu olan padişah seni beklemektedir. Sen savaş süvarilerinin Rüstem'i ve sohbet meclislerinin Hâtem'isin. Allah dünyanın cenk ve eğlencesini sana tevdi etmiştir.

Sonuç

Siyâsetnâmeler ile divan şairlerinin eserleri incelendiği zaman temelde geçmiş dönemde ekonomik düzenin bozulmasına neden olan sorunların iki cephesinin olduğu görülmüştür. Bu problemler, iktisadi sorunlar ve idari sorunlar olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

Siyâsetnâme geleneği hakkında bazı çalışmalarda verilen bilgilerden devlet geleneğimizin kısa ömürlü olduğu ve bu kısa süre içerisindeki bilgilerin üzerine çalışmalar yapılabileceği düşüncesi de doğru değildir. Bu noktada Osmanlı ekonomisi ile ilgili de yanlış pek çok kanı vardır. Bu hatalı kanaatlerden biri olarak devletin ekonomik düzeninin yalnız savaş ve ganimetler üzerine kurulu olduğunun düşünülmesi söylenebilir. Ancak sadece siyâsetnâmelerde yer alan bilgiler dahi ekonomik düzenin sağlanması hakkında ortaya atılan böyle bir düşüncenin gerçekle örtüşmeyen bir iddia olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten savaş gelirleri üzerine ekonomisini inşa etmiş olan hiçbir devlet uzun ömürlü olmamıştır. Diğer yandan Osmanlı Devleti, kendisinden evvel tesis edilmiş olan ve bu sayede kendisine ulaşan devlet geleneği mirasından da faydalanmıştır. Devletin idare, sanat, adalet gibi çok çeşitli alanlarda kuruluşundan itibaren büyük gelişmeler gösterdiği ve her bir alanda pek kıymetli eserler verildiği de düşünüldüğünde bu düşüncenin çok mühim bir yanlışlığı olduğu daha net bir biçimde idrak edilecektir.

Siyâsetnâmelerde devlet yapısı ve işleyişi ile toplum hayatı ile ilgili sıralanan sorunların artması ile şairlerin sosyal hayata dair yönelttikleri eleştirilerde de artışların olduğu görülmektedir. Diğer yandan aynı şekilde sosyal hayatın iktisadi yönüyle ilgili siyâsetnâmeler ile divan şairlerinin eserlerinde geçen bilgilerde de bir paralellik söz konusudur. Örneğin Gelibolulu Âlî'de olduğu gibi para eğer değerli bir dönemde ise değerinin korunması gerektiği belirtilmiş; bunun aksine kıymeti düşmüşse de Nâbî'nin beyitlerinde olduğu gibi değer kazandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Esasında tüm bu veriler, şairlerin yaşanan sorunlara farklı bir gözle bakabildiğini de göstermektedir.

Ekonomik düzenin sağlanmasının önemi ve nedenleri ile ilgili bilgi içeren siyâsetnâmelerin ve klasik edebiyat metinlerinin dışında tarih kitapları, biyografik metinler gibi başka eserler de vardır.

Hatta tasavvufî metinlerden dahi ekonomiye dair çokça malzeme çıkarılabilir. Zira tasavvuf ile iktisat pek çok eserde birlikte değerlendirilmiştir. Bu içerikli metinlerde asıl mesele dünyanın geçiciliğinin ifade edilmesidir. Bu hususlarda da şairler tasavvufun kaidelerinden faydalanmışlardır. Bunların dışında burada incelenemeyen divanlar, diğer siyâsetnâmeler, tarih kitapları, *Selimnâme* gibi padişahlar üzerine yazılmış biyografik eserler, fetva mecmuaları gibi kaynaklar incelemeye alındığında ekonomiye dair çok daha fazla malumat elde edilebilecektir.

Siyâsetnâmelerde iktisadi durum ile ilgili kimi eserlerde ayrıntılı kimi eserlerde ise muhtasar bilgiye rastlanmıştır. İncelenen siyâsetnâmeler içerisinde ekonomik düzen ile ilgili sorunlardan içerisinde en çok bahsedilen eser, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-selâtin* isimli eseridir. Hâlbuki bu dönem Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemdir. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nde ise eserin yazılış maksadına uygun olarak ordu ile ilgili ekonomik sorunlar anlatılmıştır. Divan şiirinde ise incelenen divanlarda 16. asır şairi Bağdatlı Rûhî ile 17. asır şairi Nâbî'nin şiirlerinde ekonomiye dair daha fazla malumatın olduğu anlaşılmıştır.

Elde edilen tüm bilgiler, tek bir çalışma içerisinde verilemeyen bir konuyu işaret etmektedir. Burada önemli olan pek çok husus vardır. Birincisi insanlığın varoluşundan bugüne kadar insanın yaşamını sürdürmesinde pek önemli olan ekonomiye dair Türk-İslâm literatüründe çok şeyin söylenmiş olduğudur. Hazırlanma gayretinde olunmuş bu çalışma ile iktisadi hayatı olumsuz etkileyen maddî sorunların bir kısmı ifade edilmiştir. Elbette araştırmalar derinleştirildiğinde buradaki sorunların dışında daha fazla başlıkla çalışmaya bilgi eklenebilecektir. Ancak makale sınırları çerçevesinde şimdilik bu sorunlar ile ilgili bilgiler ortaya konulabilmiştir. Ayrıca esasında ekonomik sorunlar ile ilgili manevi konular da önemli bir yer tutmaktadır. Tüm bu veriler de bu kadar konu ile ilgili çok daha ayrıntılı bir çalışma yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, A. (1988). *Belğ. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*.
- Ak, C. (2001). *Bağdatlı Rûhî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin* (2 cilt). Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Aka, B. (2011). *Nâbî'nin Orta İnsan Tipi'nin Hersekli Ârif Hikmet'teki Değişimi* [Yüksek Lisans Tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgin, E. (2020). *Ömer bin Sâlih el-Kırmî—Tuhfetü'l-Fetâvâ* (1. Basım). Fenomen Yayınları.
- Bilkan, A. F. (1993). *Nâbî'nin Türkçe Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)* [Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buyruk, İ. E. (2015). *Bağdatlı Rûhî Divanı'nda Sosyal Hayat* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Celâl-zâde Mustafa. (1990). *Selim-nâme* (A. Uğur & M. Çuhadar, haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çakmakkıoğlu, S. (2008). *Koçi Bey Risaleleri* (1. Basım). Kabcacı Yayınevi.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1969). *Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ veya Kitab-ı Güldeste Nizâm-ı Devlete Müteallik Risale* (H. R. Uğural, haz.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebu'l-Hasan el-Mâverdî. (2000). *Siyaset Sanatı Nasihatü'l-Mülûk* (M. Sarıbyık, çev.). Kırkambar Kitaplığı.
- Ebü'l-Hasan el-Mâverdî. (2019). *Dürerü's-Sülûk Fî Siyâseti'l-Mülûk Mâverdî'nin Siyâsetnâmesi (İnceleme-Çeviri-Metin-Tıpkıbasım)* (Ö. Kavak & H. M. Köse, ed.; A. Arı, çev.; 1. Basım). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- en-Nevevî, E. Z. M. Y. b. Ş. (1419). *Riyâzu's-Sâlihîn* (Ş. el-Arna'ût, haz.). Müessesetü'r-Risâle.
- Gelibolulu Âlî Mustafa. (2015). *Nushatü's-Selâtin—Siyaset Sanatı* (F. Çerçi, haz.; 1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Kâdı Hüseyin b. Hasan. (2018). *Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi* (Ö. Kavak & H. M. Köse, ed.; Ö. Kavak, çev.; 1. Basım). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kavak, Ö. (2012). *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme* (2. Basım). Klasik Yayınları.

- Kınalızâde Ali Çelebi. (2020). *(Günümüz Türkçesiyle) Ahlâk-ı Alâî* (M. Demirkol, haz.; 3. Basım). Fecr Yayınları.
- Lütfi Paşa. (2017). *Asafnâme* (A. Uğur, haz.; 1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Mumcu, A. (2005). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Yargıda Rüşvet)* (3. Basım). İnkılâp Kitabevi.
- Nâbî. (t.y.). *Hayriyye* (M. Kaplan, haz.; 2019. bs). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Geliş tarihi 08 Eylül 2020, gönderen <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67684,nabi-hayriyyepdf>
- Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî. (2018). *Tuhfetü't-Türk Fî Mâ Yecibu En Yu'mele Fil-Mülk Tarsûsî'nin Siyâsetnâmesi* (Ö. Kavak & H. M. Köse, ed.; M. U. Onuş, çev.; 1. Basım). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Nizamülmülk. (2020a). *Siyasetname* (M. Kanar, çev.; 5. Basım). Say Yayınları.
- Nizamülmülk. (2020b). *Siyasetnâme (Siyeru'l-mülûk)* (N. Bayburtlugil, çev.; 16. Basım). Dergâh Yayınları.
- Onay, A. T. (2009). Acem Kahramanları. C. Kurnaz (haz.), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü -Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı-* içinde (1. Basım, ss. 27-32). H Yayınları.
- Önder, Ö. (2014). *Yönetimde Adalet ve Saadet-Bir Nasihatname Geleneği Olarak Siyasetname - (2. Basım)*. Lotus Yayınevi.
- Özbilgen, E. (2007). *Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)* (3. Basım). İz Yayıncılık.
- Öztekin, Ö. (2004). *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pala, İ. (2004). Nûşirevân. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* içinde (13. Basım, s. 362). Kapı Yayınları.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (2016). *Hükümdara Öğütler Nasihatü'l-Mülûk (Şeyh Sa'dî'nin Abaka Hân'a Yazdığı Nasihatnâme)* (T. Şafak, çev.; 1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Tökel, D. A. (2002). Şâirin Ekonomisi, Ekonominin Şiircesi: Divan Şâirleri ve Ekonomik Hayat. *İlmî Araştırmalar*, 13, 151-174.
- Turgut, M. (1998). *Osmanlı'da Devlet, Ekonomi ve Batılılaşmadaki Yanlılıklar*. Boğaziçi Yayınları.
- Uçman, A. (2017). *Koca Sekbanbaşı Risâlesi Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi (Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm)* (1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Yahyâ Bey. (1977). *Dîvan Tenkidli Basım* (M. Çavuşoğlu, haz.). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yatman, M. (1989). *Osman-zâde Tâib Divânı'ndan Seçmeler* (1. Basım). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yavuz, M. (2016). *Mehmed Memdûh Faik Bey (Hayatı, Sanatı, Eserleri)* [Yüksek Lisans Tezi]. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yusuf Has Hâcib. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme* (R. R. Arat, çev.; 2 Cilt). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yüksel, Y. (2015). Nâbî Dîvânında Ticârî ve İktisâdî Unsurlar. *Journal of Turkish Studies*, 10(8), 2285-2312. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.8267>
- Zencânî. (2019). *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye (Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme)* (H. H. Adalıoğlu, haz.; 2. Basım). Yeditepe Yayınları.